
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

॥ अथश्रीमद्भागवतेद्वितीयस्कंधःप्रारभ्यते ॥

ब्रह्मदेव.
नारद.
ऋषिमंडळी.
श्रीशुक.
परीक्षित.

श्रीगणेशायनमः द्वितीये तु दशाध्यायैः श्रीभा[illegible]दतः उद्देशलक्षणोक्तिभ्यां संक्षेपेणोपवर्ण्यते १ तत्र तु प्रथमेऽध्याये कीर्त्तनश्रवणादिभिः स्थविष्ठे भगवद्रूपे मनसो धारणोच्यते २ यन्नामकीर्त्तनं दानतपोयोगादिसत्फलम् तं नित्यं परमानंदं हरिं नरनमःस्मर ३ अथ द्वितीयस्कंधव्याख्या उक्तः पूर्वमुपोद्घातः सप्रसंगः शुकागमः राज्ञा पृष्टं नृणां कृत्यमथाह श्रुकसन्मुनिः ४ राज्ञः प्रश्नमपि नंदति वरीयानिति तेत्वया पुंसां श्रोतव्यादिषु मध्ये यः परः श्रेष्ठः गोचरः प्रश्नः कृत एषः वरीयान् यतो लोकहितमेतत् मोक्षहेतुत्वात् आत्मविदां मुक्तानां च संमतो यतः १ तत्र तावत्स्वाभाविकक्रियाणां अनर्थहेतुत्वं वदन्ब्रूहि यद्वा विपर्ययमित्यस्योत्तरमाह श्रोतव्यादीनीति त्रिभिः गृहेषु सक्तानाम तएव गृहमेधिनां तद्गत पंचसूनापराणाम् मेधेति हिंसाऽर्थः २ तैश्च हृष्टैवायुर्व्ययो भवतीत्याह नक्तं रात्रौ यद्वयः आयुः तन्निद्रया व्यवायेन रत्या वा ह्रियते दिवा अह्नि यद्वयः तत् अर्थेहया अथार्थमुद्यमेन सिद्धेऽर्थे कुटुंबपोषणेन वा चकारावनुक्तसमुच्चयार्थौ ३ ननु नश्वरकुटुंबाद्यर्थं कथमायुर्व्ययं कुर्यात्तत्राह देहादिषु आत्मनः सैन्येषु परिकरेषु असत्सु मिथ्याभूतेष्वपि प्रमत्तः

नमो भगवते वासुदेवाय श्रीशुकउवाच वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकहितं नृप आत्मवित्संमतः पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परः १ श्रोतव्यादीनि राजेंद्र नृणां संति सहस्रशः अपश्यतामात्मतत्त्वं गृहेषु गृहमेधिनाम् २ निद्रया ह्रियते नक्तं व्यवायेन च वा वयः दिवा चार्थेहया राजन् कुटुंबभरणेन वा ३ देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति ४ तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान्हरिरीश्वरः श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताभयम् ५ एतावान्सांख्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया जन्मलाभः परः पुंसामंते नारायणस्मृतिः ६ प्रायेण मुनयो राजन्निवृत्ता विधिषेधतः नैर्गुण्यस्था रमंते स्म गुणानुकथने हरेः ७ इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसमितम् अधीतवान्द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहम् ८ परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ९ तदहं तेऽभिधास्यामि महापौरुषिको भवान् यस्य श्रद्दधतामाशु स्यान्मुकुंदे मतिः सती १०

प्रसक्तः तेषां पित्रादि दृष्टांतेन नाशं पश्यन्नपि नानुसंधत्ते ४ एवं विपर्ययप्रश्नोत्तरमुक्त्वा श्रोतव्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह तस्मादिति हे भारत भरतवंश्य सर्वात्मेति प्रेष्ठत्वमाह भगवानिति सौंदर्यं ईश्वर इत्यावश्यकत्वम् हरिरिति बंधहारित्वम् अभयं मोक्षमिच्छता ५ अतः परमन्यत् श्रेयो नास्तीत्याह एतावानेव जन्मनो लाभः फलम् तमाह नारायणस्मृतिरिति सांख्यादिभिः साध्य इति तेषां स्वातंत्र्येण लाभत्वं वारयति सांख्यमात्मानात्मविवेकः योगोऽष्टांगः अंते तु स्मृतिः परो लाभः न तन्महिमा वक्तुं शक्य इत्यर्थः ६ तत्र सदाचारं प्रमाणयति प्रायेणेति विधिषेधतः विधिनिषेधाभ्यां निवृत्ताः नैर्गुण्ये ब्रह्मणि स्थिता अपि स्म प्रसिद्धम् ७ किमिदमपूर्वं कथयसि सत्यमत्यपूर्वमेवेदमित्याह इदं भगवत्प्रोक्तम् तन्नामैकप्रधानपुराणं ब्रह्मसंमितं सर्ववेदतुल्यम् यद्वा ब्रह्म सम्यक् मितं येन कुतस्त्वया प्राप्तमेतआह अधीतवानिति सिद्धस्यतवकुतोध्ययने प्रवृत्तिस्तत्राह परिनिष्ठितोऽपीति गृहीतचेता आकृष्टचित्तः ९ महापुरुषो विष्णुः तदीयः यस्य यस्मिन् श्रद्धां कुर्वतां सती अहैतुकी १०

साधकानांसिद्धानांचनातःपरमन्यत्श्रेयोऽस्तीत्याह एतदिति इच्छतांकामिनांतत्फलसाधनमेतदेव निर्विद्यमानानांमुमुक्षूणांमोक्षसाधनमेतदेव योगि
नांज्ञानिनांफलंचैतदेवनिर्णीतम् नात्रप्रमाणवक्तव्यमित्यर्थः ११ अल्पमेवायुरवशिष्टंकिमहंसाधयेयमितिमाशुचइत्याह किमितित्रिभिः परोक्षैरल
क्षितैर्हायनैर्वर्षैः विदितंवृथायातीतिज्ञातम् यतोयेनज्ञानेनघटेतयत्नंकुर्यात् १२ खट्वांगोहिदेवपक्षेस्थित्वादैत्यान्अजयत् ततःप्रसन्नैर्देवैर्वरंवृणीष्वेत्युक्तो
ऽतस्तेनोक्तम् प्रथमंतावन्ममायुःकथ्यतामिति ततोदेवैरुक्तंतत्तुमुहूर्त्तमात्रमस्तीति ततोऽतिशीघ्रंविमानेनभुवमागत्यहरिंशरणंगतइति यतइयंस्वर्गभूमीर
जोधिकाकर्मभूमिःपृथ्वी १३ तवतुएतर्ह्यपिइदानीमपितावद्दिनि तावताकालेनसांपरायिकंपारलौकिकंसाधनंसंपादय १४ तत्रवैराग्यंतावदाह अंतकालइ
तिगतसाध्वसःमृत्युभयशून्यः असंगोनामानासक्तिः तेनशस्त्रेणस्पृहांसुखेच्छाम् तंदेहमनुयेपुत्रकलत्रादयः तेष्वपिस्पृहांछिंद्यात् १५ किंच गृहात्प्रव्रजितःनि
र्गतःगृहेषुस्थितस्यपुनरप्यासक्तिसंभवात् तत्राष्टांगयोगमाह धीरइतिब्रह्मचर्यादियमोपलक्षणम् पुण्यतीर्थेतिस्नानादिनियमोपलक्षणम् आसन माह

एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् योगिनांनृपनिर्णीतंहरेर्नामानुकीर्त्तनम् ११ किंप्रमत्तस्यबहुभिः परोक्षैर्हायनैरिह वरंमुहू
र्तंविदितंघटेतश्रेयसेयतः १२ खट्वांगोनामराजर्षिर्ज्ञात्वेयत्ताभिहायुषः मुहूर्तात्सर्वमुत्सृज्यगतवानभयंहरिम् १३ तवाप्येतर्हिकौ
रव्यसप्ताहंजीवितावधिः उपकल्पयतत्सर्वंतावद्यत्सांपरायिकम् १४ अंतकालेतुपुरुषआगतेगतसाध्वसः छिंद्यादसंगशस्त्रेणस्पृ
हांदेहेऽनुयेचतम् १५ गृहात्प्रव्रजितोधीरःपुण्यतीर्थजलाप्लुतः शुचौविविक्तआसीनोविधिवत्कल्पितासने १६ अभ्यसेन्मनसा
शुद्धंत्रिवृद्ब्रह्माक्षरंपरम् मनोयच्छेज्जितश्वासोब्रह्मबीजमविस्मरन् १७ नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसाबुद्धिसारथिः मनःक
र्मभिराक्षिप्तंशुभार्थेधारयेद्धिया १८ तत्रैकावयवंध्यायेदव्युच्छिन्नेनचेतसा मनोनिर्विषयंयुक्त्वाततःकिंचननस्मरेत् पदंतत्पर
मंविष्णोर्मनोयत्रप्रसीदति १९ रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तंविमूढंमनआत्मनः यच्छेद्धारणयाधीरोहंतियातत्कृतंमलम् २०

शुचाविति विविक्तेएकांते विधिवत्कुशाजिनचैलैः क्रमेणनिर्मिते १६ जपगर्भंप्राणायामंवक्तुंजप्यमाह त्रिवृद्ब्रह्माक्षरम् त्रिवृत्त्रिभिरकारादिभिर्व
र्तितंग्रथितंब्रह्माक्षरंप्रणवम् मनसाऽभ्यसेत् आवर्तयेत् मनसाइंद्रियप्रत्याहारंवक्तुंप्राणायामेनमनोनियमनमाह मनोयच्छेत् वशीकुर्यात् ब्रह्मबी
जंप्रणवमविस्मरन्नेवजितश्वासःसन् १७ प्रत्याहारमाह नियच्छेत् निगृण्हीयात् अक्षान्इंद्रियाणि निश्चयात्मिकाबुद्धिःसारथिर्यस्यसः धार
णामाह मनइति पुनश्चकर्मभिः तद्वासनाभिराक्षिप्तमाकृष्टंशुभार्थेभगवद्रूपे १८ ध्यानमाह तत्रेति एकमेकंपादाद्यवयम् अव्युच्छिन्नेनसमग्र
रूपादवियुक्तेन आश्रयविशेषेणसामान्यतश्चित्तस्थिरीकरणंधारणा अवयवविभावनयातद्दार्ढ्यंध्यानमितिभेदः समाधिमाह निर्विषयंमनोयुक्त्वा
समाधायस्थिरीभूतेमनसिस्फुरत्परमानंदमात्राकारकृत्वेत्यर्थः प्रसीदति उपशाम्यति १९ गुणवशात्पुनरपिक्षोभेसतिधारणामेवस्थिरीकुर्यादि
त्याह रजसाआक्षिप्तंतमसाविमूढम् स्वीयंमनो[illegible] तत्कृतंरजस्तमोभ्यांकृतम् २० ७ ७ ७ ७ ७ ७

यतः यस्यांक्रियमाणायाम् भद्रंसुखात्मकमाश्रयंविषयंपश्यतः तत्रैवप्रीतिर्भवति २१ यथायत्रयादृशीचेतिकर्तव्यताविषयतत्ताद्विशेषणानांप्रश्नः २२ य
थेत्यस्योत्तरं जितासनइति विषयमाह स्थूलइतिसार्द्धेन २३ विशेषोविराट्देहः अतिस्थूलानामपिस्थूलतरः सतुकार्यमात्रम् २४ अस्यचोपलक्षणत्वेनाविषय
त्वंवस्तुतस्तुविराट्जीवनियंताभगवानेवविषयइत्याह आंडकोशांतर्वर्तिनिकटाहएवपृथिव्यावरणं नेतअ तेजोवाय्वाकाशाहंकारमहत्तत्त्वानीतिसप्त २५
विराड्देहतज्जीवतदंतर्यामिणामभेदमारोप्योपासनंकर्तव्यमित्याशयेनाह पातालंपादमूलं पादस्याधोभागं पातालादीनांतदवयवताविधीयते पातालादीनिअतलांतानि अ
धस्तनादारभ्यसप्तभूविवराणिपठंतिगृणं तीत्यादिप्रमाणप्रदर्शनम् पार्ष्णिप्रपदेपादस्यपश्चात्पुरोभागौ २६ ऊरुद्वयस्याधोभागेवितलमुत्तरभागेअतलमि

यतः संधार्यमाणायांयोगिनोभक्तिलक्षणः आशुसंपद्यतेयोगआश्रयंभद्रमीक्षतः २१ राजोवाच यथासंधार्यतेब्रह्मन्धार
णायत्रसमता यादृशीवाहरेदाशुपुरुषस्यमनोमलम् २२ श्रीशुकउवाच जितासनोजितश्वासोजितसंगोजितेंद्रियः स्थू-
लेभगवतोरूपेमनःसंधारयेद्धिया २३ विशेषस्तस्यदेहोयंस्थविष्ठश्चस्थवीयसाम् यत्रेदंदृश्यतेविश्वंभूतंभव्यंभवच्चसत् २४ आंडे
कोशेशरीरेऽस्मिन्सप्तावरणसंयुते वैराजःपुरुषोयोऽसौभगवान्धारणाश्रयः २५ पातालमेतस्यहिपादमूलंपठंतिपार्ष्णिप्रपदेरसातल-
म् महातलंविश्वसृजोथगुल्फौतलातलंवैपुरुषस्यजंघे २६ द्वेजानुनीसुतलंविश्वमूर्तेरूरुद्वयंवितलंचातलंच महीतलंतज्जघनंमही
पतेनभस्तलंनाभिसरोगृणंति २७ उरस्थलंज्योतिरनीकमस्यग्रीवामहर्वदनंवैजनोऽस्य तपोरराटींविदुरादिपुंसःसत्यंतुशीर्षाणिसह
स्रशीर्ष्णः २८ इंद्रादयोबाहवआहुरुस्राःकर्णौदिशःश्रोत्रममुष्यशब्दः नासत्यदस्रौपरमस्यनासेघ्राणोऽस्यगंधोमुखमग्निरिद्धः २९
द्यौरक्षिणीचक्षुरभूत्पतंगःपक्ष्माणिविष्णोरहनीउभेच तद्भ्रूविजृंभःपरमेष्ठिधिष्ण्यमापोस्यतालूरसएवजिह्वा ३० छंदांस्यनंतस्यशि
रोगृणंतिदंष्ट्रायमःस्नेहकलाद्विजानि हासोजनोन्मादकरीचमायादुरंतसर्गोयदपांगमोक्षः ३१ व्रीडोत्तरोष्ठोऽधरएवलोभोधर्मस्तनो
धर्मपथोऽस्यपृष्ठः कस्तस्यमेढ्रंवृषणौचमित्रौकुक्षिःसमुद्रागिरयोऽस्थिसंघाः ३२ नद्योऽस्यनाड्योऽथतनूरुहाणिमहीरुहाविश्वतनो
र्नृपेंद्र अनंतवीर्यःश्वसितंमातरिश्वागतिर्वयःकर्मगुणप्रवाहः ३३

तिज्ञेयम् नाभिरेवसरः २७ ज्योतिरनीकंज्योतिषांसमूहःस्वर्गम् महर्लोकंग्रीवेतिगृणंति
तपोलोकंरराटीम् ललाटम् सत्यंसत्यलोकम् २८ उस्रादेवाःतेजोमयशरीरत्वात् तेबाहवइत्याहुः दिशःअस्मदादिश्रोत्राधिष्ठात्र्योदेवताःकर्णौश्रोत्रस्याधिष्ठानं
शब्दस्तुश्रोत्रविषयःसतस्यश्रोत्रेंद्रियम् एवंनासिकादिष्वपिनासत्यदस्रौअश्विनौनासेनासापुटेइन्धोदीप्तः २९ द्यौरंतरिक्षम् अक्षिणीनेत्रगोलकेचक्षुःइं-
द्रियं पतंगःसूर्यःअहनीरात्र्यहनी परमेष्ठिधिष्ण्यंब्रह्मपद [illegible] तालुअधिष्ठानं जिह्वाइंद्रियम् ३० छंदांसिवेदाःशिरोब्रह्मरंध्रम् स्नेहकलाःपुत्रादिस्नेहलेशाः
द्विजानिदंताः षंढलमार्ष [illegible] र्गोऽस्यपृष्ठभागःकः प्रजापतिःमित्रौमित्रावरुणौ ३२ अनंतवीर्ययस्यसःवयः
[illegible] संसारः कर्मतस्यक्रीडा ३३

भूम्नः विभोः अव्यक्त [illegible] शाद्वाश्रयभूतम् ३४ विज्ञानशक्तिश्चित्तम् महिं महत्तत्त्वम् अंतःकरणमहं
कारम् गिरित्रंश्रीरुद्रम् गदेभा द्वडवायांउत्सन्ना अश्वतरा [illegible] वयांसिपाक्षिणः तस्यव्याकरणम् नामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुत्युक्तंशिल्पनैपुण्यम् यथाहुः
येनशुक्लीकृताहंसाःशुकाश्चहरितीकृताः मयूराश्चित्रितायेनसतेवृत्तिंविधास्यतीतिमनुःस्वायंभुवःमनीषाबुद्धिःमनुजःपुरुषःनिवासःआश्रयःपुरुषस्त्वेचा
विस्तरात्मेतिश्रुतेः गंधर्वादीनांहृद्वैक्यम् गंधर्वादयःस्वरस्मृतीः षड्जादिस्वरस्मृतयइत्यर्थः असुरानीकंवीर्यंयस्यसःस्मृतिरसुरानीकवर्यइतिपाठेगंधर्वा
दयःस्वरःअसुरसमूहश्रेष्ठःप्रह्राद स्मृतिस्तस्येति ३६ ब्रह्मविप्रस्तस्याननमुखम् क्षत्रंक्षत्रियोभुजोयस्य विट्वैश्यःऊरूयस्य अंघ्रिश्रितःकृष्णवर्णःशूद्रो
यस्यनानाभिधानामानियेषांतेचतेअभीज्यादेवास्तेषागणैर्वसुरुद्रादिभिरुपपन्नोयुक्तःद्रव्यात्मकोहविःसाध्यःवितानयोगःयज्ञप्रयोगःतस्यकर्मकार्यआव
श्यकोऽभिप्रेतइत्यर्थः३७ इयानेतावान्सन्निवेशःअवयवसंस्थान अस्मिन्स्वबुद्ध्यामनःसंधार्यतेकैर्मुमुक्षुभिःयतोव्यतिरिक्तंकिंचिन्नास्तितस्मिन् ३८

ईशस्यकेशान्विदुरंबुवाहान्वासस्तुसंध्यांकुरुवर्यभूम्नः अव्यक्तमाहुर्हृदयंमनश्चसचंद्रमाःसर्वविकारकोशः ३४ विज्ञानशक्तिंमहिमाम
नंतिसर्वात्मनोऽतःकरणंगिरित्रम् अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजानखानिसर्वेमृगाःपशवःश्रोणिदेशे ३५ वयांसितद्व्याकरणंविचित्रंमनुर्मनीषाम
नुजोनिवासः गंधर्वविद्याधरचारणाप्सरःस्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्यः ३६ ब्रह्माननंक्षत्रभुजोमहात्माविडूरुरंघ्रिश्रितकृष्णवर्णः नानाऽ
भिधाऽभीज्यगणोपपन्नोद्रव्यात्मकःकर्मवितानयोगः ३७ इयानसावीश्वरविग्रहस्ययःसन्निवेशःकथितोमयाते संधार्यतेऽस्मिन्वपु-
षिस्थविष्ठेमनःस्वबुद्ध्यानयतोऽस्तिकिंचित् ३८ ससर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्वआत्मायथास्वप्नजनेक्षितेकः तंसत्यमानंदनिधिंभजेतनान्यत्र
सज्जेद्यतआत्मपातः ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेमहापुरुषसंस्थानुवर्णनेप्रथमोऽध्यायः १ श्रीशुकउवाच
एवंपुराधारणयात्मयोनिर्नष्टांस्मृतिंप्रत्यवरुध्यतुष्टात् तथाससर्जेदममोघदृष्टिर्यथाप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः १

तदेवंचित्तस्थैर्यार्थंविराड्देह
जीवेश्वराणामभेदेनोपासनमुक्तम् तत्रतुदेहजीवावीश्वरेप्रविलाप्यसएवध्येयइतिनिर्धारयति सइतिसर्वेषांधीवृत्तिभिरनुभूतंसर्वंयेनसएकएवसर्वांतर
आत्मातमेवसत्यंभजेत अन्यत्रोपलक्षणेनसज्जेतयतआसंगात् आत्मनःपातःसंसारोभवति एकस्यतत्तदिंद्रियैःसर्वानुभूतौदृष्टांतःस्वप्नजनानामीक्षिता
यथेतिस्वप्नेहिकदाचिद्बहून्देहान्प्रकल्प्यजीवस्तदिंद्रियैःसर्वंपश्यतितद्वत् ईश्वरस्यतुविद्याशक्तित्वान्नबंधः ३९ इतिश्रीभागवतेम॰द्वितीयस्कंधे-
टीकायांप्रथमोऽध्यायः १ द्वितीयेतुततस्थूलधारणातोजितंमनः सर्वसाक्षिणिसर्वेशेविष्णोधार्यमितीर्यते १ हृस्थालंबनरूपेवमुक्त्वावैराजधारणा इ
होच्यतेतुतत्साध्यासर्वांतर्यामिधारणा २ तत्रतावत्पूर्वोक्तधारणाया अवांतरफलमाह एवंयाधारणातयातुष्टाद्धरेःपुराप्रलयसमयेनष्टांसृष्टिस्मृतिंप्रत्यवरु

ध्यलब्ध्वाअप्ययात्प्रागिदंविश्वंयथासीत्तथाससर्जव्यवसायात्मिकाबुद्धिर्यस्यसः अतएवामोघादृष्टिर्यस्येतिअतस्तयाधारणयाविश्वसृष्टिसामर्थ्यंभवति १ ७

उपासनाफलादपि विरक्तस्य शुद्धात्मधारणायामधिकारः अतो वैराग्यार्थं सर्वं कर्मफलं निंदति शाब्दं शब्दमयं ब्रह्म वेदः तस्य एष पंथाः कर्मफलबोधप्रकारः कोऽसौ अर्थशून्यैरेव स्वर्गादिनामभिः साधकस्य धीर्ध्यायति तत्तदिच्छां करोतीति यत् अपार्थत्वमेवाह तत्र मायामये पथि सुखमिति वासनया शयानः स्वप्नान्पश्यन्निव परिभ्रमन् अर्थान्न विंदति तत्तल्लोकं प्राप्तोऽपि निरवद्यं सुखं न लभत इत्यर्थः २ तर्हि सर्वथा कर्मफलत्यागे सद्य एव देहपातः स्यादित्याशंक्याह अतः कविर्नामसु नाममात्रेषु भोग्येषु यावतार्थेन अर्थो देहनिर्वाहो यस्य स तथाभूतः स्यात् अप्रमत्तः तावन्मात्रेऽप्यनासक्तः व्यवसायबुद्धिः इदं दुःखमिति निश्चयवान् तदाऽपि तत्र तस्मिन्नर्थे अन्यथैव सिद्धे सति तत्र यत्ने परिश्रमं पश्यन् न यतेत ३ अन्यथासिद्धिमाह द्वाभ्याम् सत्यामिति कशिपोः शय्यायाः स्वतः सिद्धे बाहौ सति उपबर्हणैः उच्छीर्षकैः पुरुधा बहुप्रकारया अन्नपात्र्या भोजनपात्रेण ४ ननु दिक्सद्भावो नाम नग्नत्वमेव वल्कलमन्नं तोयं वासः स्थानं तु याञ्ञाप्रयत्नं विना कथं प्राप्ये तत्राह चीराणि वस्त्रखंडानि परान् बिभ्रति पुष्णंति फलादिभिर्ये गुहाः गिरिदर्यः ननु कदाचिदेषामलाभे किं कार्यम् तत्राह अजितो हरिः उपसन्नान् शरणा-

शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पंथा यन्नामभिर्ध्यायति धीरपार्थैः परिभ्रमंस्तत्र न विंदतेऽर्थान्मायामये वासनया शयानः २ अतः कविर्नामसु यावदर्थः स्यादप्रमत्तो व्यवसायबुद्धिः सिद्धेऽन्यथाऽर्थे न यतेत तत्र परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः ३ सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैर्बाहौ स्वसिद्धे ह्युपबर्हणैः किम् सत्यंजलौ किं पुरुधान्नपात्र्या दिग्वल्कलादौ सति किं दुकूलैः ४ चीराणि किं पथि न संति दिशंति भिक्षां नैवां-घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् रुद्धा गुहाः किमजितोऽवति नोपसन्नान्कस्माद्भजंति कवयो धनदुर्मदांधान् ५ एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध आत्मा प्रियोऽर्थो भगवाननंतः तं निर्वृतो नियतार्थो भजेत संसारहेतूपरमश्च यत्र ६ कस्तां त्वनादृत्य परानुचिंतामृते पशूनसतीं नाम युं-ज्यात् पश्यन्जनं पतितं वैतरण्यां स्वकर्मजान्परितापान्जुषाणम् ७ केचित्स्वदेहांतर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसंतम् चतुर्भु-जं कंजरथांगशंखगदाधरं धारणया स्मरंति ८

गतान्किं नावति न रक्षति किंशब्दस्य पूर्वत्रापि संबंधः धनेन ये दुर्मदास्तेन अंधान् नष्टविवेकान् ५ तदा तेन किं कर्तव्यं हरिस्तु सेव्य इत्याह एवं विरक्तः सन् तं भजेत भजनीयत्वे हेतवः स्वचित्ते स्वत एव सिद्धः यतः आत्मा अत एव प्रियः प्रियस्य च सेवा सुखरूपैव अर्थः सत्यः न त्वमात्सवन्मिथ्या भगवान् भजनीयगुणश्च अनंतश्च नित्यः य एवंभूतः तं भजेत् नियतार्थः निश्चितस्वरूपः तदनुभवानंदेन निर्वृतः सन्निति स्वतः सुखात्मत्वं दर्शितम् किंच यत्र यस्मिन् भजने सति संसारहेतोरविद्याया उपरमो नाशो भवति ६ एतदेवान्यचिंतानिंदया द्रढयति क इति तां तथाभूतां परस्य हरेरनु-चिंतां धारणामनादृत्य पशून्कर्मजडान् विना यथा पशुरेवं स देवानामिति श्रुतेः असतीं विषयचिंतां को नाम कुर्यात् तयाचिंतया वैतरण्यां पतितम् तत्र च स्वकर्मजान् आध्यात्मिकादिक्लेशान् सेवमानं जनं पश्यन् वैतर[illegible]यमस्य द्वारस्थानदी तत्तुल्यत्वात् संसृतिर्वैतरणी ७ तामेव धारणां सविशेषणामाह केचिदि-तिषड्भिः स्वदेहस्यांतर्[illegible] [illegible]र्जन्यगुष्ठयोर्विस्तारः स एव मात्रा प्रमाणं यस्येति हृदयपरिमाणं तत्रोपचर्यते [illegible]पद्मम् रथांगं चक्रम् ८ ७

नलिनंपद्मतद्वत् [illegible] र्द्धकिंजल्कवत्पिशंगेपीतवाससीयस्य लसंतिमहारत्नानियेषुतानिसुवर्णमयान्यंगदानि यस्यस्फुरंतिचतानिमहारत्ना[illegible]न्मयानिकिरीटकु[illegible]यस्य ९ उन्निद्रंविकसितंयत् हृत्कंजंतस्यकर्णिकैव आलयःस्थानंतस्मिन् योगेश्वरैरास्थापितौ पादपल्लवौयस्य श्रीरेवलक्ष्मचिन्हंतद्युक्तम् यामादिविहितोमलयोयोनप्रत्ययः कौस्तुभरत्नंकंधरायांयस्य अम्लानाऽलक्ष्मीःशोभायस्याःतयावनमालया- आचितंव्याप्तम् १० स्निग्धत्वादिविशिष्टैःकुंतलैर्विरोचमानेआननेयोहासःतेनपेशलंसुंदरम् ११ अदीनमुदारंयल्लीलाहसितंतेनयदीक्षणंतस्मिन् उल्लसंतोयेभ्रूभंगाःभ्रूविक्षेपास्तैःसंसूचितोभूरिरनुग्रहोयेन चिंतामयंचिंतयाआविर्भवंतम् १२ अस्यैवध्यानमाह एकैकशइति अनुभावयेत् ध्यायेत् यद्यज्जितमयत्नतःस्फुरितंपादगुल्फादिस्थानमवयवस्तत्तदपोह्यत्यक्त्वा परंपरंजंघाजान्वादिधारयेत् ध्यायेत् शुध्यतितस्मिन्निश्चलाभवति १३ पूर्वोक्तं वैराजधारणायाएतद्धारणागत्वमाह यावदिति परेब्रह्मादयोऽवरेयस्मात् कुतःविश्वेश्वरेद्रष्टरि नतुदृश्येचैतन्यघनत्वात् भक्तियोगःप्रेमलक्षणःक्रियाव

प्रसन्नवक्त्रंनलिनायतेक्षणंकदंबकिंजल्कपिशंगवाससम् लसन्महारत्नहिरण्मयांगदंस्फुरन्महारत्नकिरीटकुंडलम् ९ उन्निद्रहृत्कंजकर्णिकालयेयोगेश्वरास्थापितपादपल्लवम् श्रीलक्ष्मणंकौस्तुभरत्नकंधरमम्लानलक्ष्म्यावनमालयाचितम् १० विभूषितंमेखलयांगुलीयकैर्महाधनैर्नूपुरकंकणादिभिः स्निग्धामलाकुंचितनीलकुंतलैर्विरोचमानाननहासपेशलम् ११ अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभंगसंसूचितभूर्यनुग्रहम् ईक्षेतचिंतामयमेनमीश्वरंयावन्मनोधारणयाऽवतिष्ठते १२ एकैकशोऽंगानिधियाऽनुभावयेत्पादादियावद्धसितंगदाभृतः जितंजितंस्थानमपोह्यधारयेत्परंपरंशुध्यतिधीर्यथायथा १३ यावन्नजायेतपरावरेऽस्मिन्विश्वेश्वरेद्रष्टरिभक्तियोगः तावत्स्थवीयःपुरुषस्यरूपंक्रियाऽवसानेप्रयतःस्मरेत १४ स्थिरंसुखंचासनमाश्रितोयतिर्यदाजिहासुरिममंगलोकम् कालेचदेशेचमनोनसज्जयेत्प्राणान्नियच्छेन्मनसाजितासुः १५ मनःस्वबुद्ध्याऽमलयानियम्यक्षेत्रज्ञएतांनिनयेत्तमात्मनि आत्मानमात्मन्यवरुध्यधीरोलब्धोपशांतिर्विरमेतकृत्यात् १६ नयत्रकालोऽनिमिषांपरःप्रभुःकुतोनुदेवाजगतांयईशिरे नयत्रसत्त्वंनरजस्तमश्चनवैविकारोनमहान्प्रधानम् १७ त्मानेआवश्यककर्मानुष्ठानानंतरम् अनेनकर्माऽपिभक्तियोगपर्यंतमेवेत्युक्तम् प्रयतःनियमतत्परः

१४ एवंतावदासन्नमृत्योःपुंसःकृत्यमुक्तम् इदानींतस्यैवस्वयंदेहंत्यक्तुमिच्छतःकृत्यमाह स्थिरमितिसार्द्धैश्चतुर्भिःअंगहेराजन् एवंभूतोयतिर्यदाइमं- लोकंदेहंजिहासुःहातुमिच्छति तदादेशेपुण्यक्षेत्रेकालेचउत्तरायणादौमनोनसज्जयेत् संगंनप्रापयेत् नदेशकालौयोगिनःसिद्धिहेतू किंतुयोगएव इतिदृढनिश्चयोभूत्वास्थिरंसुखकरंचासनमास्थितःप्राणान्नियच्छेदित्यर्थः १५ तद्गृहीतविषयेमनःबुद्ध्यानिश्चयरूपयानियम्यतन्मात्रंकृत्वा एतांबु- द्धिंक्षेत्रज्ञेबुद्ध्यादिद्रष्टरिनिनयेत् प्रविलापयेत् तंचक्षेत्रज्ञमात्मनिशुद्धेतंच शुद्धमात्मानमात्मैवाहमिति आत्मनिशुद्धेब्रह्मणिअवरुध्यएकीकृत्य लब्धोपशांतिः प्राप्तनिर्वृतिःसन्कृत्याद्विरमेत् ततःपरंप्राप्याभावात् १६ तदेवाह नयत्रेति यत्रात्मस्वरूपेकालोनप्रभुःकिमपिकर्तुंनसमर्थः अतए-

वंदेवाः नप्रभवइत्याह अनिमिषांदेवानांपरः प्रभुःकालोऽपियत्रनप्रभुः तत्रकुतोन्तुदेवाः प्रभवेयुः देवनियम्यानांजगतांप्राणिनांकावार्तेत्याह जगतामिति कु तोनप्रभवंतीत्यपक्षायानिरुपाधित्वादित्याह नयत्रेति यद्वा जगत्कारणान्यपिनयस्यसृष्ट्यादौप्रभवंतीत्याह नयत्रेति विकारोऽहंकारः १७ निरुपाधित्वं कुतइत्यतआह परमिति यद्यस्मात् अतत् आत्मव्यतिरिक्तंनेतिनेतीत्येवमुत्सृष्टमिच्छवोदौरात्म्यंदेहाद्यात्मत्वंविसृज्य अर्हस्यपूज्यस्यश्रीविष्णोःपदं पदेपदेक्षणेक्षणेहृदाउपगुह्यआश्लिष्य नान्यस्मिन्सौहृदयेषांतथाभूताःसंतः तद्वैष्णवंपदमतएवपरम् सर्वतःश्रेष्ठमामनंतीत्यन्वयः १८ तस्मादित्थंब्रह्मत्वेनव्य वस्थितोमुनिरुपरमेत् तुशब्देनयदिप्रयास्यन्निितिवक्ष्यमाणात्सकामाद्विशेषउक्तः तमाह विज्ञायतेऽनेनेतिविज्ञानंशास्त्रम् तेनजाताद्दृक्ज्ञानंतस्यवीर्यंबलं तेनसुरंधिताः विहिंसिताःआशयाविषयवासनायस्यसः इदानींतस्यदेहत्यागप्रकारमाह स्वपार्ष्णिनापादमूलेनगुदंमूलाधारमापीड्यनिरुध्य अनिलंप्राणमुन्न मयेत् ऊर्ध्वंनयेत् जितःक्लमोयेन षट्सुस्थानेषुनाभ्यादिषु १९ नाभ्यांमणिपूरकेस्थितंहृदिअनाहतचक्रेअधिरोप्य उरसिकंठादधोदेशेस्थितोविशुद्धिच क्रेमनस्वीजितचित्तः स्वतालुमूलंतस्यैवचक्रस्याग्रदेशम् ततोबहुधागमनसंभवाच्छनकैरित्युक्तम् २० तस्माद्भ्रुवोरंतरमाज्ञाचक्रम् निरुद्धानिश्रोत्रेने-

परंपदंवैष्णवमामनंतितद्यन्नेतिनेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः विसृज्यदौरात्म्यमनन्यसौहृदाहृदोपगुह्यार्हपदंपदेपदे १८ इत्थंमुनिस्तूपरमेद्व्य वस्थितोविज्ञानदृग्वीर्यसुरंधिताशयः स्वपार्ष्णिनापीड्यगुदंततोऽनिलंस्थानेषुषट्सून्नमयेज्जितक्लमः १९ नाभ्यांस्थितंहृद्यधिरोप्य तस्मादुदानगत्योरसितंनयेन्मुनिः ततोऽनुसंधायधियामनस्वीस्वतालुमूलंशनकैर्नयेत २० तस्माद्भ्रुवोरंतरमुन्नयेतनिरुद्धसप्तायतनो ऽनपेक्षः स्थित्वामुहूर्तार्धमकुंठदृष्टिर्निर्भिद्यमूर्धन्विसृजेत्परंगतः २१ यदिप्रयास्यन्नृपपारमेष्ठ्यंवैहायसानामुतयद्विहारम् अष्टा धिपत्यंगुणसन्निवायेसहैवगच्छेन्मनसेंद्रियैश्च २२ योगेश्वराणांगतिमाहुरंतर्बहिस्त्रिलोक्याःपवनांतरात्मनाम् नकर्मभिस्तांगति माप्नुवंतिविद्यातपोयोगसमाधिभाजाम् २३ वैश्वानरंयातिविहायसागतःसुषुम्णयाब्रह्मपथेनशोचिषा विधूतकल्कोथहरेरुदस्ता त्प्रयातिचक्रंनृपशैशुमारम् २४

त्रेनासिकेमुखंचेत्येवंसप्तायतनानिप्राणमार्गायेनसः अनपेक्षश्चेत्परंब्रह्मगतःसन् मूर्द्धन् मूर्धनिब्रह्मरंध्रेनिर्भिद्य देहामिंद्रियाणिचविसृजेत् २१ सद्योमुक्तिमुक्त्वाक्रममुक्तिप्रकारमाह यदीतिदशभिः यदितुपारमेष्ठ्यंपदंप्रयास्यन्भवति वैहायसानांखेचराणांसिद्धानां यद्विहारंक्रीडास्थानंकीदृशम् अष्टावाधिपत्यानिअणिमाद्यैश्वर्याणियस्मिन् तदपिप्रयास्यन् त्रिगुणसन्निवाये गुणसमुदायरूपेब्रह्मांडेसर्वत्रेत्यर्थः तर्हिदेह त्यागावसरेमनश्चेंद्रियाणिचनत्यजेत् किंतुतैःसहैवतत्तल्लोकभागार्थंगच्छेत् २२ यतःकर्मगतिवन्नयोगगतिःपरिच्छिन्नेत्याह योगेश्वराणांत्रिलोक्याअं तर्बहिश्चमहर्लोकादिषुब्रह्मांडाद्बहिश्चगतिमाहुः अत्रहेतुः पवनस्यांतःआत्मालिंगशरीरंयेषामिति विद्याउपासना तपोभगवद्धर्मः योगोऽष्टांगः समाधिर्ज्ञा नंतान्येभजंतितेषांयागतिस्ताम् २३ तामाहवैश्वानरमित्यष्टभिः विहायसाआकाशेन तत्रचब्रह्मलोकपथेनगतःसन् प्रथमंवैश्वानरमग्न्यभिमानिनींदेव तांयाति केनोपायेन सुषुम्णा [illegible] शोचिषाज्योतिर्मय्या विधूतःत्यक्तःकल्कोमलोयेनसः क्वाप्यसज्जमानइत्यर्थः उदस्ता दुपरिष्टा [illegible] ज्योति [illegible] स्थानिआदित्यादिध्रुवांतानिपदानिप्र यातीत्यर्थः २४

तद्विष्णोः चक्रं विश्वस्यना... [illegible] ...त्तम् अतिवर्त्य अतिक्रम्य परतः स्वर्गिणां गत्यभावादेक एव निर्मलेन लिंगशरीरेण ब्रह्मविदां स्थानमन्यैर्नमस्कृतं महर्लोकमुपैति यद्यस्मिन्विबुधाः महाकल्पायुषो भृग्वादयः २५ अथो अनंतरं कल्पांते सर्वं विश्वं त्रैलोक्यमतिशयेन दह्यमानं निरीक्ष्य तत्राप्यूष्मप्राप्तेः यत् द्विपरार्द्धस्थायितत्पारमेष्ठ्यं पदं प्रति निर्याति सिद्धेश्वरैर्जुष्टानि धिष्ण्यानि विमानानि यस्मिन्तत् उद्धति श्रैष्ठ्यं सूचितम् २६ तदेवाह नयत्रेति आर्तिर्दुःखं सृ उद्वेगो भयं किंतु चित्ततो हेतोः यद्दुःखमदः ऋतेतदेकं विना तत्कुतो भवति अनिदंविदामिदं भगवतो ध्यानमजानतां प्राणिनां दुरंतदुःखौघः प्रभवो जन्म तस्यानुदर्शनात् तेषां कृपया यद्वा चित्ततोऽदो मनः पीडेतियत् तद्विना कुतश्चिदपि यत्र शोकादयो न संतीति तत्र ब्रह्मलोकं गतानां त्रिविधा गतिः ये पुण्योत्कर्षेण गताः ते कल्पांतरे पुण्यतारतम्येनाधिकारिका भवंति ये तु हिरण्यगर्भाद्युपासनाबलेन गताः ते ब्रह्मणा सह मुच्यंते ये तु भगवदुपासकाः ते स्वेच्छया ब्रह्मांडं भित्वा वैष्णवं पदमारुहंति २७ तत्र प्रस्तुतस्य भगवद्भक्तस्य ब्रह्मांडभेदनप्रकारमाह तत इत्यादिना तत्रेयं प्रक्रिया ईश्वराधिष्ठितायाः प्रकृतेः केनचिदंशेन महत्तत्त्वं भवति तस्यांशेनाहंकारः तस्यांशेन शब्दतन्मात्रद्वारा नभः तस्यांशेन स्पर्शतन्मात्रद्वारा वायुः तस्यांशेन रूपतन्मात्रद्वारा तेजः तस्यांशेन रसतन्मात्रद्वारा आपः तदंशेन गंधतन्मात्रद्वारा पृथ्वी तैश्च मिलितैश्चतुर्दशभुवनात्मकं विराट्शरीरम् तस्य च पंचाशत्कोटियोजनविशालस्य पृथिव्येवांडकटाहविशेषशब्दवाच्या कोटियोजनविशालं प्रथमावरणम् पं

तद्विश्वनाभिं त्वतिवर्त्य विष्णोरणीयसा विरजेनात्मनैकः नमस्कृतं ब्रह्मविदामुपैति कल्पायुषो यद्विबुधा रमंते २५ अथो अनंतस्य मुखानलेन दंदह्यमानं स निरीक्ष्य विश्वम् निर्याति सिद्धेश्वरजुष्टधिष्ण्यं यद्द्वैपरार्ध्यं तदु पारमेष्ठ्यम् २६ न यत्र शोको न जरा न मृत्युर्नार्तिर्न चोद्वेग ऋते कुतश्चित् यच्चित्ततोदः कृपयाऽनिदंविदां दुरंतदुःखप्रभवानुदर्शनात् २७ ततो विशेषं प्रतिपद्य निर्भयस्तेनात्मनापोऽनलमूर्तिरत्वरन् ज्योतिर्मयो वायुमुपेत्य काले वाय्वात्मना खं बृहदात्मलिंगम् २८ घ्राणेन गंधं रसनेन वै रसं रूपं तु दृष्ट्या श्वसनं त्वचैव श्रोत्रेण चोपेत्य नभोगुणत्वं प्राणेन चाकूतिमुपैति योगी २९ स भूतसूक्ष्मेंद्रियसन्निकर्षं मनोमयं देवमयं विकार्यम् संसाद्य गत्या सह तेन याति विज्ञानतत्त्वं गुणसन्निरोधम् ३०

चाशत्कोटियोजनविशालमित्येके ततश्चाबादीनां ये परिणता अंशाः तान्येवोत्तरोत्तरं दशगुणान्यावरणानि अष्टमं तु प्रकृत्यावरणं व्यापकमेव तदेवं स्थिते पृथिव्याद्यावरणभेदप्रकारः कथ्यते ततो विशेषं प्रतिपद्य लिंगदेहेन पृथिव्यात्मतां प्राप्येत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् निर्भयः कथं यास्यामीति शंकाशून्यः तेनात्मना पृथिवीरूपेण तन्निरंतरा अपः प्रतिपद्य अत्वरन् त्वरामकुर्वन् तत्तदात्मत्वेन क्लेददाहादि शंकाभावाद्यथेष्टं भोगान् भुंजान इत्यर्थः एवं ज्योतिर्मयः सन्काले भोगावसाने बृहदात्मनो लिंगं परमात्ममूर्तित्वेनोपासने प्रतीकम् यद्वा वेदशब्दात्मना तस्य प्रमापकमिति २८ इंद्रियार्थानां भूतसूक्ष्माणामतिक्रममाह घ्राणेनाधिष्ठितेन गंधमुपेत्य श्वसनं स्पर्शम् नभोगुणत्वं शब्दात्मताम् प्राणेन तत्तत्कर्मेंद्रियेण आकूतिं तत्तत्क्रियाम् २९ तदेवं स्थूलसूक्ष्मभूतातिक्रममुक्त्वा तदावरणभूताहंकारप्राप्त्या महदादिप्राप्तिमाह स योगी विकार्यं संसाद्य विज्ञानतत्त्वं याति विविधं कार्यमस्येति विकार्योऽहंकारः स त्रिविधः तामसो राजसः सात्विक इति तत्र तामसाज्जडानि भूतसूक्ष्माणि जायंते राजसाद्बहिर्मुखानि देशेंद्रियाणि सात्विकान्मन इंद्रियदेवताश्च तेषां लयश्च तत्तदहंकारे तत्र भूतसूक्ष्माणामिंद्रियाणां च सन्निकर्षं लयस्थानं तामसराजसं च म

नोमयंदेवमयंचसात्विकंप्राप्यगत्वा एवंगमनेनतेनाहंकारेणसहविज्ञानतत्त्वंमहत्तत्त्वंयाति ततःगुणानांसन्निरोधोलयोयस्मिन् तत्प्रधानंयाति ३० तेनात्मनाप्रधा
नरूपेणानंदमयःसन् उपाधीनामवसानेशांतमविकृतमानंदंपरमात्मानमुपैति नविषज्जतेनावर्त्ततइत्यर्थः ३१ सृतीमार्गौप्रकाराविसर्थःहेनृप अनपेक्षोनिर्भिद्यमू
र्धनुविसृजेत् परंगतइतियासद्योमुक्तिःसैकासृतिः यदिप्रयास्यन्नित्यादिनाक्रममुक्तिश्चद्वितीयासृतिः एतेसृतीवेदेनगीतेउक्ते नतुस्वोत्प्रेक्षिते तत्रयदासर्वेप्रमु-
च्यंतेकामायेऽस्यहृदिश्रिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतेइतिसद्योमुक्तिः तेऽर्चिरभिसंभवंतीत्यादिनाक्रममुक्तिश्चवेदेनोक्ता यद्वा नकर्मभिस्तांगति
माप्नुवंतीतिदक्षिणमार्गस्यापिसूचितत्वादेतेसृतीइतिद्विवचनम् त्वयाभिपृष्टे यच्छ्रोतव्यमित्यादिप्रश्नेनार्थान्मुक्तिविषयेद्वेअपिसृतीपृष्टेब्रूहि यद्वा विपर्यय
मितिदक्षिणमार्गोऽप्यर्थात्पृष्टः एवंत्वयाचयेपृष्टेएतेसृतीइत्यन्वयः ३२ संतिसंसरतःपुंसोबहवोमोक्षमार्गास्तपोयोगादयः समीचीनस्त्वयमेवेत्याह नहीति यतोऽनु-
ष्ठिताद्भक्तियोगोभवेत् अतोऽन्यःशिवःसुखरूपोनिर्विघ्नश्चनास्त्येव ३३ कुतएतदतआह भगवान्ब्रह्मा कूटस्थःनिर्विकारःएकाग्रचित्तःसन्नित्यर्थः त्रिस्त्रीन्वा

तेनात्मनात्मानमुपैतिशांतमानंदमानंदमयोऽवसाने एतांगतिंभागवतींगतोयःसवैपुनर्नेहविषज्जतेंऽग ३१ एतेसृतीतेनृपवेदगीतेत्वया
भिपृष्टेहसनातनेच ययेपुराब्रह्मणआहपृष्टआराधितोभगवान्वासुदेवः ३२ नह्यतोऽन्यःशिवःपंथाविशतःसंसृताविह वासुदेवेभ
गवतिभक्तियोगोयतोभवेत् ३३ भगवान्ब्रह्मकार्त्स्न्येनत्रिरन्वीक्ष्यमनीषया तदध्यवस्यत्कूटस्थोरतिरात्मन्यतोभवेत् ३४ भगवान्सर्व
भूतेषुलक्षितःस्वात्मनाहरिः दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टालक्षणैरनुमापकैः ३५ तस्मात्सर्वात्मनाराजन्हरिःसर्वत्रसर्वदा श्रोतव्यःकीर्तितव्य
श्चस्मर्तव्योभगवान्नृणाम् ३६ पिबंतियेभगवतआत्मनःसतांकथामृतंश्रवणपुटेषुसंभृतम् पुनंतितेविषयविदूषिताशयंव्रजंतितच्च-
रणसरोरुहांतिकम् ३७ इतिश्रीभा॰महा॰द्वितीयपुरुषसंस्थावर्णनंनामद्वितीयोऽध्यायः २ श्रीशुकउवाच एवमेतन्निगदितंपृष्ट
वान्यद्भवान्मम नृणांयन्म्रियमाणानांमनुष्येषुमनीषिणाम् १

रान् कार्त्स्न्येन साकल्येनब्रह्मवेदमन्वीक्ष्यविचार्य यतआत्मनिहरौरतिर्भवेत् तदेवमनीषया
अध्यवस्यत् निश्चितवान् ३४ नन्वनुभूतेऽर्थेरतिर्भवति अननुभूतेतुभगवतिकथंरतिःस्यात्तत्राह भगवान्लक्षितःदृष्टःकथम् स्वात्मनाक्षेत्रज्ञांतर्यामितयाकैर्दृश्यै-
र्बुद्ध्यादिभिः तदेवद्वेधादर्शयति दृश्यानांजडानांदर्शनंस्वप्रकाशद्रष्टारंविनानघटतइत्यनुपपत्तिमुखेन लक्षणैःस्वप्रकाशांतर्यामिलक्षणैः तथाबुद्ध्यादीनिकर्तृप्र
योज्यानिकरणत्वात् वास्यादिवत् इतिव्याप्तिमुखेनानुमापकैःस्वतंत्रश्चकर्तेत्येवमीश्वरसिद्धिः ३५ यच्छ्रोतव्यमित्यादिप्रश्नोत्तरमुपसंहरति तस्मादिति ३६ श्रवणा-
दिफलमभिनयेनाह पिबंतीति सतामात्मनःआत्मत्वेन प्रकाशमानस्यकथैवामृतम् विषयैर्विदूषितंमलिनीकृतमाशयंपुनातिशोधयंति तस्यचरणपद्मांतिकंश्रीविष्णुप
दंव्रजंति ३७ इतिद्वितीय॰टीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ तृतीयेविष्णुभक्तेस्तुवैशिष्ट्यंशृण्वतोमुनेः भक्त्युद्रेकेणतत्कर्मश्रवणादरईर्यते १ इदानीमन्यदेवताभजनस्या
पिपुत्रादिभजनवद्देवतुच्छफल [illegible] द्वाचिद्दैवयोगेनमनुष्यत्वंप्राप्तेषुजीवेषुयेमनीषिणस्तेषांतत्रापियेम्रियमाणास्ते-
[illegible] दिकंनिगदितंविहितमित्यर्थः १

ब्रह्मणस्पतिम् वेदस्यात [illegible] दस्यादीन् २ मायांदुर्गाम् विभावसुमग्निम् वसुकामः धनार्थी वीर्यप्रभावस्
कामोवीर्यवान्सन्रुद्रान्यजेत ३ अन्नाद्यंभोज्यंभक्ष्यंच अदितेःसुतान् द्वादशादित्यान् विश्वेदेशस्थप्रजानांस्वाधीनतामिच्छन्साध्यान्यजेत् ४ इलांपृथ्वीम्
प्रतिष्ठास्थानादप्रच्युतिम् रोदसीद्यावाभूमी ५ अप्सराश्चासौउर्वशीचताम् ६ यज्ञंयज्ञोपाधिविष्णुं कोशोवसुसंचयः वसुकामइत्यत्रधनमात्रमितिभेदः दांपत्य
मन्योन्यप्रीतिस्तदेवार्थोयस्यसः ७ धमार्थः धर्मकामः उत्तमश्लोकोपाधिंविष्णुम् तंतुंतन्वन् संतानवृद्धिमन्विच्छन् रक्षाबाधानिवृत्तिः तत्कामः पुण्यजनान्यक्षा
न् ओजोबलंतत्कामोमरुद्गणान्देवान् ८ राज्यंराजत्वंतत्कामोमनून्देवान्मन्वंतरपालान् राज्ञःकर्मराज्यम् तत्कामोविश्वान्देवानितिविशेषः अभिचरन् श
त्रुमरणमिच्छन् निर्ऋतिंराक्षसम् कामकामः भोगेच्छुः अकामः वैराग्यकामः पुरुषंपरंप्रकृतिव्यतिरेकोपाधिमीश्वरम् ९ अकामः एकांतभक्तः उक्तानुक्तसर्वका

ब्रह्मवर्चसकामस्तुयजेतब्रह्मणस्पतिम् इंद्रमिंद्रियकामस्तुप्रजाकामः प्रजापतीन् २ देवींमायांतुश्रीकामस्तेजस्कामोविभावसुम् वसु
कामोवसून्रुद्रान्वीर्यकामोऽथवीर्यवान् ३ अन्नाद्यकामस्त्वदितिंस्वर्गकामोऽदितेःसुतान् विश्वान्देवान्राज्यकामः साध्यान्संसाधकोवि
शाम् ४ आयुःकामोऽश्विनौदेवौपुष्टिकामइलांयजेत् प्रतिष्ठाकामः पुरुषोरोदसीलोकमातरौ ५ रूपाभिकामोगंधर्वान्स्त्रीकामोऽप्सर
उर्वशीम् आधिपत्यकामः सर्वेषांयजेतपरमेष्ठिनम् ६ यज्ञंयजेद्यशःकामः कोशकामः प्रचेतसम् विद्याकामस्तुगिरिशंदांपत्यार्थउमांस
तीम् ७ धमार्थउत्तमश्लोकंतंतुंतन्वन्पितॄन्यजेत् रक्षाकामः पुण्यजनानोजस्कामोमरुद्गणान् ८ राज्यकामोमनून्देवान्निर्ऋतिंत्वभि-
चरन्यजेत् कामकामोयजेत्सोममकामः पुरुषंपरम् ९ अकामः सर्वकामोवामोक्षकामउदारधीः तीव्रेणभक्तियोगेनयजेतपुरुषंपरम् १०
एतावानेवयजतामिहनिःश्रेयसोदयः भगवत्यचलोभावोयद्भागवतसंगतः ११ ज्ञानंयदाप्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रमात्मप्रसादउतयत्रगु
णेष्वसंगः कैवल्यसंमतपथस्त्वथभक्तियोगः कोनिर्वृतोहरिकथासुरतिंनकुर्यात् १२ शौनकउवाच इत्यभिव्याहृतंराजा-
निशाम्यभरतर्षभः किमन्यत्पृष्टवान्भूयोवैयासकिमृषिंकविम् १३

मोवा पुरुषंपूर्णंनिरुपाधिम् १० पूर्वोक्तनानादेवतायजनस्यापिसंयोगपृथक्त्वेनभक्तियोगफलत्वमाह एतावानिति इंद्रादीनपियजताम् इहतत्तद्यजनेनभा
गवतानांसंगतोभगवत्यचलोभावोभक्तिर्भवतीतियत्एतावानेवनिःश्रेयसस्यपरमपुरुषार्थस्योदयोलाभः अन्यत्तुसर्वंतुच्छमित्यर्थः ११ भागवतसंगतइत्यने
नसूचितांहरिकथारतिंस्तौति ज्ञानमिति यद्यास्तुकथासुज्ञानंभवति कीदृशम् आसर्वतः प्रतिनिवृत्तमुपरतंगुणोर्मीणांरागादीनांचक्रंसमूहोयस्मात्तत् उ
तअनंतरंतद्धेतुरात्मप्रसादश्च यत्रयासुमनःप्रसादहेतुर्गुणेषुविषयेषुसंगोवैराग्यंच उभयत्रेतिपाठे इहामुत्रचगुणेष्वसंगः कैवल्यमितिसंमतः पंथायोभ
क्तियोगः निर्वृतः श्रवणसुखेनअन्यत्रानिर्वृतइतिवा तासुहरिकथासुकोरतिंनकुर्यात् १२ अभिव्याहृतमुक्तम् ऋषिंपरब्रह्मदर्शिनम् कविंशब्दब्रह्मनिष्णातं १३

श्रवणेच्छायांहेतुः हरिकथाएवउदर्कः उत्तरफलंयासूता: कथाः सतांभागवतानांसदसिसभायांस्युः १४ एतत्प्रपंचयतिसवाइतिद्वाभ्याम् कृष्णपूजादिरूपांक्रीडां यःस्वीकृतवान् १५ उरुगायस्यगुणैरुदाराःमहत्यःकथास्युः १६ किंचहृदयैवक्षीयमाणमायुर्हरिकथयासफलंकुर्वित्याशयेनाहत्रिभिः आयुरिति असोसू र्यउद्यन्उद्गच्छन् अस्तमदर्शनंचयन्गच्छन् यत् येनक्षणेनातः तस्यआयुःऋतेवर्जयित्वाहृथैवहरति १७ ननुजीवनमेवतेषामायुषःफलमस्तितत्राह तरवइति ननुतेषांश्वासोनास्तितर्हिभस्त्राः चर्मकोशाः ननुतासामाहारादिकंनास्तितत्राह नखादंतिनाश्नंति नमेहंति रेतःसेकंमैथुनंनकुर्वंतिकिम् उतअपि नराकारंपशुंक्रमलाह अपरइति १८ तदेवाह श्वादिभिःसंस्तुतःसदृशोनिरूपितः यस्यकर्णपथंकदाचिदपिनागतःसःअवज्ञास्पदत्वात् श्वभिःकश्मलवि षयासक्तत्वात् विड्वराहैग्रमिसूकरैः कंटकबहुःखदविषयासक्तत्वात् उष्ट्रैःभारवाहित्वात् खरैस्तुल्यइत्यर्थः १९ तस्यांगानिचनिष्फलानीत्याह बिलेइति

एतच्छुश्रूषतांविद्वन्सूतनोऽर्हसिभाषितुम् कथाहरिकथोदर्काःसतांस्युःसदसिध्रुवम् १४ सवैभागवतोराजापांडवेयोमहारथः बालक्रीडनकैःक्रीडन्कृष्णक्रीडांयआददे १५ वैयासकिश्चभगवान्वासुदेवपरायणः उरुगायगुणोदाराःसतांस्युर्हिसमागमे १६ आयुर्हरतिवैपुंसामुद्यन्नस्तंचयन्नसौ तस्यर्तेयत्क्षणोनीतउत्तमश्लोकवार्तया १७ तरवःकिंनजीवंतिभस्त्राःकिंनश्वसंत्युत नखा दंतिनमेहंतिकिंग्रामपशवोऽपरे १८ श्वविड्वराहोष्ट्रखरैःसंस्तुतःपुरुषःपशुः नयत्कर्णपथोपेतोजातुनामगदाग्रजः १९ बिलेबतो रुक्रमविक्रमान्येनशृण्वतःकर्णपुटेनरस्य जिह्वासतीदार्दुरिकेवसूतनचोपगायत्युरुगायगाथाः २० भारःपरपट्टकिरीटजुष्टमप्यु त्तमांगंननमेन्मुकुंदम् शावौकरौनोकुरुतःसपर्यांहरेर्लसत्कांचनकंकणौवा २१ बर्हायितेतेनयनेनराणांलिंगानिविष्णोर्ननिरी क्षतोये पादौनृणांतौद्रुमजन्मभाजौक्षेत्राणिनानुव्रजतोहरेर्यौ २२ जीवञ्छवोभागवतांघ्रिरेणुंनजातुमर्त्योऽभिलभेतयस्तु श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याःश्वसञ्छवोयस्तुनवेदगंधम् २३ तदश्मसारंहृदयंबतेदंयद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः नविक्रियेताथयदाविकारोनेत्रेजलं गात्ररुहेषुहर्षः २४ अथाभिधेह्यंगमनोनुकूलंप्रभाषसेभागवतप्रधानः यदाहवैयासकिरात्मविद्याविशारदोनृपतिंसाधुपृष्टः २५

पंचभिः बतेतिखेदे नशृण्वतःअशृण्वतोनरस्ययेकर्णपुटेतेबिले वृथारंध्रे नचेदुपगायतितस्यजिह्वाअसतीदुष्टा दर्दुरोभेकस्तदीयाजिह्वेव २० पट्टव स्त्रोष्णीषेणकिरीटेनचजुष्टमपिशिरोयदिननमेत् तर्हिकेवलंभारएव शवोमृतकस्तत्करतुल्यौलसतीकांचनकंकणेययोस्तौ अप्यर्थेवाशब्दः २१ येनयनेवि ष्णोर्मूर्तीर्ननिरीक्षेते तेबर्हायितेमयूरपिच्छनेत्रतुल्ये द्रुमवज्जन्मभजतइतितथावृक्षमूलतुल्यावित्यर्थः २२ नाभिलभेतअभितोनस्पृशेत् नधारयेत् श्रीवि ष्णुपद्याः श्रीविष्णुपदलग्नायाः नवेदेति अवघ्रायनाभिनंदेदित्यर्थः २३ अश्मवत्सारोबलंकाठिन्यंयस्य विक्रियालक्षणमाह अथेति गात्ररुहेषुरोमसुह र्षःउद्गमः २४ यस्मादपक्ष[illegible]र्थम म[illegible]कूलंप्रियंब्रूषे अथअतःसाधुपृष्टःसन्वैयासकिर्नृपतिंप्रतियदाहतदभिधेहीति २५ ७ ७

इतिश्रीभागवतेमहापुरा[illegible] ५ ५ ५ तुर्येपरीक्षितापृष्टसृष्ट्यादिहरिचेष्टितम् शुकेनब्रह्मतत्पुत्रसंवादेनोपवर्ण्यते
१ राज्ञःप्रश्नंकथयितुंतस्यप्राक्तनीस्थितिमाहचतुर्भिः वैयासकेःशुकस्य इतिएवंभूतं आत्मनस्तत्त्वस्यनिश्चयोयस्मात् तद्वचःउपाधार्य आकलय्य सतीं
कृष्णएवसेव्योनान्यइत्येवंभूताम् १ आत्मादेहःपशवोगजादयः २ इममेवार्थंहरिलीलालक्षणम् ३ संस्थांमृत्युम् त्रैवर्गिकंधर्मार्थकामप्रधानम्
संन्यस्यत्यक्त्वाआत्मभावंपरप्रेम्णाभगवदात्मत्वंगतःप्राप्तःसन्पप्रच्छ ४ मह्यममतमोऽज्ञानंविशीर्यते नश्यति तवकथयतःसतःअतःसमीचीनम् ५
पुनश्चवेदितुमिच्छामि इदंदुर्विभाव्यमवितर्क्यंविश्वंयथासृजति ६ गोपायति पालयति संयच्छते संहरते पुरुशक्तिःबहुशक्तिमान्क्रीडन्यथाकरोति

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ३ सूतउवाच वैयासकेरितिवचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः उपधार्य
मतिंकृष्णेऔत्तरेयःसतींव्यधात् १ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु राज्येचाविकलेनित्यंविरूढाममतांजहौ २ पप्रच्छचेम
मेवार्थंयन्मांपृच्छथसत्तमाः कृष्णानुभावश्रवणेश्रद्दधानोमहामनाः ३ संस्थांविज्ञायसंन्यस्यकर्मत्रैवर्गिकंचयत् वासुदेवेभगवति
आत्मभावंदृढंगतः ४ राजोवाच समीचीनंवचोब्रह्मन्सर्वज्ञस्यतवानघ तमोविशीर्यतेमह्यंहरेःकथयतःकथाम् ५
भूयएवविवित्सामिभगवानात्ममायया यथेदंसृजतेविश्वंदुर्विभाव्यमधीश्वरैः ६ यथागोपायतिविभुर्यथासंयच्छतेपुनः यांयां
शक्तिमुपाश्रित्यपुरुशक्तिःपरःपुमान् आत्मानंक्रीडयन्क्रीडन्करोतिविकरोतिच ७ नूनंभगवतोब्रह्मन्हरेरद्भुतकर्मणः दुर्विभा
व्यमिवाभातिकविभिश्चापिचेष्टितम् ८ यथागुणांस्तुप्रकृतेर्युगपत्क्रमशोपिवा बिभर्तिभूरिशस्त्वेकःकुर्वन्कर्माणिजन्मभिः ९
विचिकित्सितमेतन्मेब्रवीतुभगवान्यथा शाब्देब्रह्मणिनिष्णातःपरस्मिंश्चभवान्खलु १० सूतउवाच इत्युपामंत्रितो
राज्ञागुणानुकथनेहरेः हृषीकेशमनुस्मृत्यप्रतिवक्तुंप्रचक्रमे ११ श्रीशुकउवाच नमःपरस्मैपुरुषायभूयसेस
दुद्भवस्थाननिरोधलीलया गृहीतशक्तित्रितयायदेहिनामंतर्भवायानुपलक्ष्यवर्त्मने १२

आत्मानंब्रह्मादिरूपिणंक्रीडयन्विकरोतिविविधंकरोति ७ ८ एकःपुरुषरूपेणयुगपत् जन्मभिःब्रह्माद्यवतारैः क्रमशोवायथाप्रकृतेर्गुणान्गृण्हाति
९ विचिकित्सितंसंदिग्धम् शाब्देब्रह्मणिविचारेणनिष्णातः परस्मिन्ननुभवेन १० उपामंत्रितःप्रार्थितः प्रचक्रमे देवतागुरुनमस्कारादिरूपमुपक्रमंकृत-
वानित्यर्थः ११ तदेवाहत्रयोदशभिः परस्मैसर्वोत्तमाय तत्रहेतुः भूयसेअपरिमितमहिम्ने तद्दर्शयति सतःप्रपंचस्यउद्भवादिषुनिमित्तभूतायालीलातया
गृहीतंब्रह्मादिरूपेणरजआदिशक्तित्रितयंयेनतस्मै अंतर्भवायअंतर्यामिणे अतएवसर्वांतरत्वादनुपलक्ष्यंवर्त्मयस्य १२ ५ ५ ५

विचित्रफलदातृत्वमनुस्मरन्प्रणमति भूयःपुनश्चनमः सतांधर्मवर्तिनांवृजिनच्छिदेदुःखहंत्रे असतामधर्मशीलानामसंभवाय अनुद्भवहेतवेअखिल सत्वमूर्त्तयेतत्तद्देवतादिरूपेणतत्तत्फलदायेत्यर्थः समग्रसत्वमूर्त्तयेइतिवा पुनरपिपूर्वोक्तोभयवैलक्षण्यमाह पारमहंस्येप्रत्यक्निष्ठारूपेआश्रमेव्यव स्थितानांपुंसामनुमृग्यमतन्निरसतेनपुनःपुनर्मृग्यंयदात्मतत्वंतस्यदाशुषेदात्रे १३ सात्वतांभक्तानामृषभायपालकाय कुयोगिनांभक्तिहीनानांविदू रकाष्ठादिगपियस्य दुर्ज्ञेयायेत्यर्थः तदेवंवैषम्यप्रतीतावपिनिर्देषित्वायाचिंत्यमैश्वर्यमाह निरस्तंसाम्यमतिशयश्चयस्य यदपेक्षयाअन्यस्यसाम्य- मतिशयश्चनास्ति तेनराधसाऐश्वर्येणस्वधामनिस्वस्वरूपेब्रह्मणिरममाणाय १४ सर्वसाधनेभ्योभक्तेःश्रैष्ठ्यमनुस्मरन्प्रणमतियत्कीर्तनमिति द्वाभ्याम् अर्हणंपूजनं सुभद्रंमंगलंश्रवोयशोयस्यतस्मै १५ विचक्षणाःविवेकिनःयस्यचरणयोरुपसादनात् उपसत्तेर्भजनात् अंतरात्मनोमनसःउ भयत्रइहचपरत्रचसंगंव्युदस्यनिरस्य गतक्लमाःप्रयासरहिताः १६ भक्तिशून्यानांसर्वसाधनवैफल्यंदर्शयन्नमति तपस्विनइति मनस्विनोयोगिनः

भूयोनमःसद्वृजिनच्छिदेऽसतामसंभवायाखिलसत्वमूर्तये पुंसांपुनःपारमहंस्यआश्रमेव्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे १३ नमोनमस्तेऽस्त्वृषभायसात्वतांविदूरकाष्ठायमुहुःकुयोगिनाम् निरस्तसाम्यातिशयेनराधसास्वधामनिब्रह्मणिरंस्यतेनमः १४ यत्कीर्तनंयत्स्मरणंयदीक्षणंयद्वंदनंयच्छ्रवणंयदर्हणम् लोकस्यसद्योविधुनोतिकल्मषंतस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १५ विचक्षणायच्चरणोपसादनात्संगंव्युदस्योभयतोंऽतरात्मनः विंदंतिहिब्रह्मगतिंगतक्लमास्तस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १६ तपस्विनोदानपरायशस्विनोमनस्विनोमंत्रविदःसुमंगलाः क्षेमंनविंदंतिविनायदर्पणंतस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १७ किरातहूणांध्रपुलिंदपुल्कसाआभीरकंकायवनाःखसादयः येऽन्येचपापायदुपाश्रयाश्रयाःशुद्ध्यंतितस्मैप्रभविष्णवेनमः १८ सएषआत्मात्मवतामधीश्वरस्त्रयीमयोधर्ममयस्तपोमयः गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्वितर्क्यलिंगोभगवान्प्रसीदताम् १९ श्रियःपतिर्यज्ञपतिःप्रजापतिर्धियांपतिर्लोकपतिर्धरापतिः पतिर्गतिश्चांधकवृष्णिसात्वतांप्रसीदतामेभगवान्सतांपतिः २० यदंघ्र्यनुध्यानसमाधिधौतयाधियानुपश्यंतिहितत्वमात्मनः वदंतिचैतत्कवयोयथारुचंसमेमुकुंदोभगवान्प्रसीदताम् २१

सुमंगलाःसदाचाराःयस्मिन्नतपआद्यर्पणंविना सुभद्रश्रवसइत्यस्या वृत्तिर्यशःश्रवणादेःप्राधान्यज्ञापनाय १७ भक्तेःपरमशुद्धिहेतुत्वंदर्शयन्नाह किरातादयोयेपापजातयः अन्येचयेकर्मतःपापरूपास्तेयदुपाश्रयाःभा गवताःतदाश्रयाःसंतःशुद्ध्यंति असंभावनाशंकांपरिहरंति प्रभविष्णवेप्रभवनशीलायेति १८ सर्वोपास्यत्वमनुस्मरन्प्रार्थयते सएषआत्मवतांधी राणामात्मा आत्मत्वेनोपास्यइत्यर्थः त्रयीमयत्वादिविशेषणैस्तत्तन्मार्गेणोपास्यत्वंविवक्षितम् गतव्यलीकैर्निष्कपटैर्भक्तैर्वितर्क्यमत्याश्रयेणवीक्ष णीयंलिंगंमूर्तिर्यस्य सःप्रसीदतु १९ सर्वपालकत्वमनुस्मरन्नाह श्रियइति गतिश्चसर्वापत्सुरक्षकः २० ज्ञानप्रदत्वमनुस्मरन्नाह यदंघ्रीति- द्वाभ्याम् यस्यांघ्र्योरनुध्यानमेव[illegible]साधिस्तेन धौत[illegible]शोधितया यथारुचंरुच्यनुसारेणसगुणनिर्गुणादिभेदैः यद्वा रुक्प्रतिभायथामतीत्यर्थः २१

किंच पुराकल्पादौ अजस्यहृदि [illegible] नतायेन प्रचोदितासतीसरस्वतीतस्यमुखतः किलप्रादुर्भूतासानिलक्षणानिशिक्षाद्युक्तानिय स्याः सा ऋषीणांज्ञानप्रदानामृषभः श्रेष्ठः २२ इदानींस्ववाचंश्रोतृजनाल्हादिनींश्रृंगारकरुणादिशोभांप्रार्थयते भूतैरिति समेवचांसि अलंकृषीष्ट- अलंकरोतु अन्यस्यवचसामान्येनालंकारासंभवमाशंक्यतस्यांतर्यामितामाविष्करोति योमहद्भिर्भूतैरिमाः पुरः शरीराणिसृष्ट्वा अमूषुपूर्षंतर्यामितया शेतेवसति अत्रपुरुषसमाख्यांप्रमाणयति यद्यस्मात्पुरुषइति अतएवयः एकादशेंद्रियपंचभूतरूपान् षोडशगुणान् कलाः भुंक्तेप्रकाशयति पालयतीतिवा तदात्मा नेपदमार्षम् अत्रहेतुः यतः षोडशानामात्माचेतयिता स्वार्थेकः नत्वन्नजीवत्वमुच्यते प्रार्थनाविरोधात् २३ श्रीव्यासंनमस्करोति नमइति सौम्याः भक्ताः यस्य मु- खांबुरुहेआसवोमकरंदस्तम् २४ इदानींप्रश्नोत्तरतयाब्रह्मनारदसंवादंप्रस्तौति एतदिति उत्पत्तिसमयएववेदागर्भेयस्यसाक्षाद्धरिर्यदाह २५ इतिश्री- भागवतेद्वितीयस्कंधेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमेनारदेनाथपृष्टः सृष्ट्यादिवत्स्वयजः हरेर्लीलांविराट्सृष्टिंकालकर्मादिशक्तिभिः १ नारदायविपृच्छ

प्रचोदितायेनपुरासरस्वतीवितन्वताजस्यसतींस्मृतिंहृदि स्वलक्षणाप्रादुरभूत्किलास्यतः समेऋषीणामृषभः प्रसीदताम् २२ भूतैर्म- हद्भिर्यइमाः पुरोविभुर्निर्मायशेतेयदमूषुपूरुषः भुंक्तेगुणान्षोडशषोडशात्मकः सोऽलंकृषीष्टभगवान्वचांसिमे २३ नमस्तस्मैभग वतेवासुदेवायवेधसे पपुर्ज्ञानमयंसौम्यायन्मुखांबुरुहासवम् २४ एतदेवात्मभूराजन्नारदायविपृच्छते वेदगर्भोऽभ्यधात्साक्षाद्य दाहहरिरात्मनः २५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ४ ॥ ॥ नारदउवाच देवदेवनमस्तेस्तुभूतभावनपूर्वज तद्विजानीहियज्ज्ञानमात्मतत्त्वनिदर्शनम् १ यद्रूपंयदधिष्ठानंयतः सृष्टमिदंप्रभो यत्संस्थंयत्परं यच्चतत्तत्त्वंवदतत्त्वतः २ सर्वंह्येतद्भवान्वेदभूतभव्यभवत्प्रभुः करामलकवद्विश्वंविज्ञानावसितंतव ३ यद्विज्ञानोयदाधारोयत्परस्त्वंय दात्मकः एकः सृजसिभूतानिभूतैरेवात्ममायया ४ आत्मन्भावयसेतानिनपराभावयन्स्वयम् आत्मशक्तिमवष्टभ्यऊर्णनाभिरिवाक्ल मः ५ तेवेदगर्भोऽभ्यधादित्युक्तंतत्रनारदप्रश्नमाह देवदेवेति हेभूतभावन अतएवसर्वेषांपूर्वजअनादे ज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानंतत्साधनंयत्तद्विजानीहि विशे षेणज्ञापयेत्यर्थः कथंभूतंम् आत्मतत्त्वंनितरांदृश्यतेयेनतत् १ उपलक्षणभूतंविश्वमेवात्मज्ञानसाधनमतस्तद्विशेषंपृच्छति यद्रूपंयेनरूप्यतेप्रकाश्यते यदधिष्ठानंयदाश्रयम् यतः येनसृष्टम् यत्संस्थंयस्मिन्लीयते यत्परंयदधीनम् यच्चेतियदात्मकम् स्वतः सत्कारणतोवेत्यर्थः तस्यतत्त्वंयाथार्थ्यंतत्त्वंबद २ नजानामीतिनवक्तव्यमित्याह सर्वमिति भूतंजातं भव्यंजनिष्यमाणम् भवज्जायमानम् तेषांप्रभुः यतः अतोविशिष्टेनज्ञानेनावसितंनिश्चितम् ३ आस्तामिदम् आदौतावत्त्वामेवकथयेत्याह यतोविज्ञानंयस्यकस्त्वविज्ञानदइत्यर्थः यदाधारः कस्तवाश्रयः यत्परः यदधीनः यदात्मकः यत्स्वरूपः ममतुत्वमेवस्वतंत्रः परमेश्वरइतिबुद्धिः नचतपश्चरणेनतुपरशंकयापृच्छामीत्याह सार्धैश्चतुर्भिः एकः असहायः ४ आत्मनिभावयसेपालयसि स्व- यमेवपराभवमप्रापयन् अक्लमः श्रमरहितः यथोर्णनाभिरात्मनएवशक्तिमवष्टभ्यसृजतितद्वत् ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

७

तस्मादहंतुअस्मिन्विश्वस्मिन्परमुत्तमम् अपरम धमम् समंमध्यमंचतत्रापिनाममनुष्यादिरूपम् द्विपदत्वादि गुणः शुक्लत्वादि तैर्भाव्यंसाध्यम् तत्रापिसदसतस्थू-
लंसूक्ष्मंच किंचिदप्यन्यतोनवेद किंतु त्वत्तएवसर्वंभवतीतिमन्ये ६ सतथाविधोपिभगवान्तपोऽचरदितियत् तेननोऽस्मान्खेदयसे मोहयसि यतःपराशं-
कांईश्वरांतराशंकांप्रयच्छसि ७ यथैवाहंत्वयाऽनुशासितःशिक्षितःसन् बुध्येबुध्येयम् तथाविजानीहिविशेषेणज्ञापय ८ प्रश्नमभिनंदति वत्सहेपु
त्र तवेदंविचिकित्सितंसंदेहः तत्पूर्वकःप्रश्नोऽयंसम्यगित्यर्थः यतःकारुणिकस्यतवायंप्रश्नः अत्रहेतुः यत्यतःपरधर्मेभगवद्वीर्यप्रकाशनेप्रवर्तितोऽस्मि अत-
स्त्वंजिज्ञासुरपिमयिकृपामेवकृतवानित्यर्थः ९ ननुत्वमेवभगवानित्युक्तंमया एकःसृजसिभूतानीत्यादिनासत्यम् यथामामीश्वरत्वेनप्रभाषसेतदपितवृभा
षणंनात्यंतमनृतम् यतःकारणात् एतावत्स्वभावस्यभावः एतावत्त्वंमेअस्ति किंतुमत्तःपरमीश्वरमविज्ञायब्रूषे अतःसादृश्यात्तवेयंभ्रांतिः नतुबुद्धिपूर्वमनृ
तमित्यर्थः यतईश्वरान्ममएतावत्त्वनमविज्ञायेतियाऽन्वयः १० तर्हिकोऽसावीश्वरइत्यपेक्षायांभक्त्यानमस्कुर्वन्नेवतंकथयतित्रिभिः येनस्वप्रकाशेनराचित
प्रकाशितमेवप्रकाशयामि सृष्ट्याभिव्यक्तंकरोमि यथाऽर्कादयश्चैतन्यप्रकाश्यमेवप्रकाशयंति यथाचश्रुतिः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभां

नाहंवेदपरंत्वस्मिन्नापरंनसमंविभो नामरूपगुणैर्भाव्यंसदसत्किंचिदन्यतः ६ सभवानचरद्घोरंयत्तपःसुसमाहितः तेनखेदय
सेनस्त्वंपराशंकांप्रयच्छसि ७ एतन्मेपृच्छतःसर्वंसर्वज्ञसकलेश्वर विजानीहितथैवेदमहंऽबुध्येऽनुशासितः ८ ब्रह्मो-
वाच सम्यक्कारुणिकस्येदंवत्सतेविचिकित्सितम् यदहंचोदितःसौम्यभगवद्वीर्यदर्शने ९ नानृतंतववत्तच्चापियथामांप्रब्रवीषि
भो अविज्ञायपरंमत्तएतावत्त्वंयतोहिमे १० येनस्वरोचिषाविश्वरोचितंरोचयाम्यहम् यथाऽर्कोग्निर्यथासोमोयथर्क्षग्रहतारकाः ११
तस्मैनमोभगवतेवासुदेवायधीमहि यन्माययादुर्जययामांब्रुवंतिजगद्गुरुम् १२ विलज्जमानयायस्यस्थातुमीक्षापथेऽमुया विमो
हिताविकत्थंतेममाहमितिदुर्धियः १३ द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोऽजीवएवच वासुदेवात्परोब्रह्मन्नचान्योऽर्थोऽस्तितत्त्वतः १४ ना
रायणपरावेदादेवानारायणांगजाः नारायणपरालोकानारायणपरामखाः १५ तिकुतोऽयमग्निःतमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभा

तीति ११ तस्मैनमोधीमहि यस्यमाययाविमोहिताःसंतोयुष्मदादयोमांजगद्गुरुंजगत्कारणंवदंतितस्मै १२ यन्माययेतिमायासंबंधोक्तेस्तस्यादुर्जयत्वोक्तेश्च
तस्यापिकिमस्तिसंसारः नेत्याह मत्कृपरमसौजानातीतियस्यदृष्टिपथेस्थातुंविलज्जमानयेवतस्मिन्स्वकार्यमकुर्वत्याअमुयामाययाविमोहिताअस्मदादयोदु
र्धियः अविद्यावृतज्ञानाएवकेवलंविकत्थंते श्लाघंते अनेनयद्रूपमित्यस्यप्रश्नस्योत्तरमुक्तंभवति १३ तदेवंस्वस्मादन्यपरमेश्वरंनिरूप्येदानींयदधिष्ठानमि-
त्यादिनयप्रश्नानांसएवाधिष्ठानादिकंसर्वमित्युत्तरंवक्तुंतद्व्यतिरेकेणान्यस्यासत्वमाह द्रव्यमितिद्रव्यंमहाभूतानिउपादानरूपाणि कर्मजन्मनिमित्तम् काल-
स्तत्क्षोभकः स्वभावस्तत्परिणामहेतुः जीवोभोक्तावासुदेवात्परोऽन्योर्थोनास्ति कारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य १४ तत्प्रपंचयतिद्वाभ्याम् नारायणःपरःकारणं
येषांते अनेनैवशास्त्रयोनित्वप्रतिपादनेनेश्वरेप्रमाणंसर्वज्ञत्वादिकंचोक्तं देवाश्चतदंगाज्जाताः अतोनतद्व्यतिरिक्ताःलोकाःस्वर्गादयस्तदानंदांशाःमखास्तत्साध
नभूताः १५

योगः प्राणायामादिः तपस्तत्साध्यं चित्तैकाग्र्यम् ज्ञानं तत्साध्यम् गतिस्तत्फलं अनेनैव सर्वं तदधीनमित्युक्तम् १६ तर्हि त्वं किं करोषीत्यपेक्षयाह तस्य सृज्यमपि तेन सृष्टोऽहं सृजामि ईक्षया कटाक्षेण तत्र हेतवः दृष्टिरित्यादयः १७ ननु कुतोऽयं जीवेश्वरविभागः यतस्त्वं प्रेर्यः स च प्रेरकः स्यादित्यपेक्षायां जीवेश्वरविभागहेतुमाह त्रिभिः सत्त्वमिति निर्गुणस्यापीश्वरस्यैते त्रयो गुणाः बध्नंतीत्युत्तरेणान्वयः कथंभूताः तेनैव स्वातंत्र्येण स्थित्याद्यर्थं मायया गृहीताः १८ वस्तुतः सर्वदा मुक्तमपि मायिनं मायाविषयं पुरुषं जीवं बध्नंति कार्यमधिभूतं कारणमध्यात्मम् कर्ताऽधिदैवतं तेषां भावस्तत्त्वं तस्मिन् द्रव्यं महाभूतानि ज्ञानशब्देन देवताः क्रिया इंद्रियाणि तदाश्रयाः तेषां कारणभूताः तत्तदभिमानेन बध्नंति १९ अतः स एव बध्यमायः एभिर्गुणैः लिंगैः जीवानामावरकैरुपाधिभिः स्वस्य अलक्षिता गतिस्तत्त्वं यस्य सः स्वैर्भक्तैरेव लक्षिता गतिस्तत्त्वं यस्येति वा २० तस्य सृष्टिप्रकारमाह कालमिति कर्म जीवादृष्टम् विबुभूषुः विविधं भवितुमिच्छन् २१ गुणानां व्यतिकरः क्षोभः साम्यत्यागः परिणामो रूपांतरापत्तिः पुरुषः ईश्वरस्तेनाधिष्ठितत्वं त्रयाणां विशेषणम् महतः महत्तत्त्वस्य २२ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणात् विक्रि-

नारायणपरो योगो नारायणपरं तपः नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गतिः १६ तस्यापि द्रष्टुरीशस्य कूटस्थस्याखिलात्मनः सृज्यं सृजामि सृष्टोऽहमीक्षयैवाभिचोदितः १७ सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभोः १८ कार्यकारणकर्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः बध्नंति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः १९ स एष भगवाँल्लिंगैस्त्रिभिरेभिरधोक्षजः स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन्सर्वेषां मम चेश्वरः २० कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया आत्मन्यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे २१ कालाद्गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् २२ महतस्तु विकुर्वाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितात् तमःप्रधानस्त्वभवद्द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः २३ सोऽहंकार इति प्रोक्तो विकुर्वन्समभूत्त्रिधा वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा द्रव्यशक्तिः क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरिति प्रभो २४ तामसादपि भूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभः तस्य मात्रा गुणः शब्दो लिंगं यद्द्रष्टृदृश्ययोः २५

यमाणात् तस्य च क्रियाज्ञानशक्तित्वात्त्रिगुणत्वेऽपि रजःसत्त्वाभ्यामुपबृंहितत्वम् अहंकारस्यावरकत्वात्तमःप्रधानत्वम् अतएवाऽहंकारकार्येषु तामसमाकाशादिकं बहु राजसं सात्विकं चाल्पम् एवं तदुपाधिकेषु जीवेष्वपि तथैव तामसाधिक्यम् २३ स च विकुर्वन् रूपांतरं गच्छन् त्रैविध्यमेवाह वैकारिकः सात्विकः तैजसो राजसः यद्भिदा यस्य भेदः द्रव्यशक्तिरित्यादीनि प्रातिलोम्येन त्रयाणां लक्षणानि द्रव्ये महाभूताख्ये शक्तिर्यस्य क्रियारूपे इंद्रियेषु शक्तिर्यस्य ज्ञानेषु देवेषु शक्तिर्यस्य हे प्रभो वोढुं शक्त २४ भूतादेरिति तामसस्य विशेषणम् ननु तामसात्प्रथमं शब्दो भवतीति प्रसिद्धम् सत्यम् स तु तस्य नभसो मात्रा सूक्ष्मरूपम् गुणश्च असाधारणः व्यावर्त्तको धर्मः शब्दद्वारा नभ उत्पद्यत इत्यर्थः एवमेव स्पर्शादिष्वपि द्रष्टव्यम् शब्दस्य लक्षणं लिंगमिति कुड्याद्यंतरितेन केनचिदुच्चैर्गजो गज इत्युक्ते यो गजद्रष्टा यश्च तेन दृश्यो गजः तयोर्लिंगं बोधकम् लिंगविशेषणत्वात् यच्छब्दस्य षंढत्वम् २५

परस्यनभसः करणत्वेनान्वयाच्छब्दवांश्चवायुः तस्यैवलक्षणं प्राणोदेहधारणम् ओजःसहोबलानि इंद्रियमनःशरीराणांपाटवानितेषांहेतुरित्यर्थः २६ स्वतो
रूपवत्तेजःवायुनभसोःकारणभूतयोरन्वयात्स्पर्शशब्दवच्च एवमंभसःपृथिव्याश्चपरान्वयाधिक्याद्गुणाधिक्यम् २७ घोषःशब्दः २८ विशेषःपृथ्वी
पृथिव्याश्चपरान्वयाधिक्याद्गुणाधिक्यम् २९ मनःशब्देनैवतदधिष्ठाताचंद्रोऽपिद्रष्टव्यः अन्येचदशदेवावैकारिकाः सात्विकाहंकारकार्याः तानाह दिशश्चवात
श्चअर्कश्चप्रचेताश्चअश्विनौचएतेपंचश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानामधिष्ठातारः वह्निश्चइंद्रश्चउपेंद्रश्चमित्रश्चकश्चप्रजापतिः एतेपंचवाक्पाणिपादपायूपस्था
नामधिष्ठातारः ३० यतोज्ञानशक्तिःबुद्धिःक्रियाशक्तिःप्राणश्च तैजसाहंकारकार्यौ अतोज्ञानक्रियाविशेषरूपाणींद्रियाण्यपितैजसादभवन्नित्यर्थः तान्याह
श्रोत्रमितिदोःपाणिः मेंढ्रमुपस्थः क्रमस्त्वत्रनविवक्षितः ३१ एवंकारणसृष्टिमुक्त्वाकार्यसृष्टिमाह यदाएतेअसंगताः अमीलिताआसन् अतएवयदाआयत

नभसोऽथविकुर्वाणादभूत्स्पर्शगुणोऽनिलः परान्वयाच्छब्दवांश्चप्राणओजःसहोबलम् २६ वायोरपिविकुर्वाणात्कालकर्मस्वभावतः उद
पद्यततेजोवैरूपवत्स्पर्शशब्दवत् २७ तेजसस्तुविकुर्वाणादासीदंभोरसात्मकम् रूपवत्स्पर्शवच्चांभोघोषवच्चपरान्वयात् २८ विशे
षस्तुविकुर्वाणादंभसोगंधवानभूत् परान्वयाद्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितः २९ वैकारिकान्मनोजज्ञेदेवावैकारिकादश दिग्वातार्क
प्रचेतोऽश्विवन्हींद्रोपेंद्रमित्रकाः ३० तैजसात्तुविकुर्वाणादिंद्रियाणिदशाभवन् ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिर्बुद्धिःप्राणस्तुतैजसौ श्रोत्रंत्व
ग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मेढ्राङ्घ्रिपायवः ३१ यदैतेसंगताभावाभूतेंद्रियमनोगुणाः यदायतननिर्माणेनशेकुर्ब्रह्मवित्तम ३२ तदासंहत्य
चान्योन्यंभगवच्छक्तिचोदिताः सदसत्त्वमुपादायचोभयंससृजुर्ह्यदः ३३ वर्षपूगसहस्रांतेतदंडमुदकेशयम् कालकर्मस्वभाव
स्थोजीवोजीवमजीवयत् ३४ सएवपुरुषस्तस्मादंडंनिर्भिद्यनिर्गतः सहस्रोर्वंघ्रिबाह्वक्षःसहस्राननशीर्षवान् ३५ यस्येहावय
वैर्लोकान्कल्पयंतिमनीषिणः कट्यादिभिरधःसप्तसप्तोर्ध्वंजघनादिभिः ३६ पुरुषस्यमुखंब्रह्मक्षत्रमेतस्यबाहवः ऊर्वोर्वैश्योभ
गवतःपद्भ्यांशूद्रोऽभ्यजायत ३७ भूर्लोकःकल्पितःपद्भ्यांभुवर्लोकोऽस्यनाभितः हृदास्वर्लोकउरसामहर्लोकोमहात्मनः ३८

नस्यशरीरस्यनिर्माणेनशेकुः ३२ तदासदसत्त्वंप्रधानगुणभावमुपादायस्वीकृत्यउभयंसमष्टिव्यष्ट्यात्मकंशरीरम् ३३ कालकर्मस्वभावानधिष्ठायस्थितः
जीवयतीतिजीवःपरमात्माअजीवमचेतनम् अजीवयत् चेतयतिस्म ३४ निर्भिद्यपृथक्कृत्वास्थितइत्यर्थः ३५ तदवयवैर्लोकरचनामाह यस्येति
कटिरिति ऊरुमूलयोःपश्चाद्भागः जघनंपुरोभागः अधःसप्तलोकान् अतलादीन् ऊर्ध्वंभूरादीन्सप्त ३६ वर्णानांतत्उत्पत्तिंदर्शयति पुरुषस्ये
ति ब्रह्मब्राह्मणोमुखमिति कार्यकारणयोरभेदविवक्षयोक्तम् बाहवइतिच क्षत्रंक्षत्रियः ३७ इदानीमुपासनार्थंलोककल्पनाभेदान्दर्शयन्सप्त
लोकपक्षमाहद्वाभ्याम् भूर्लोकःपातालमारभ्यपद्भ्यांकटिपर्यंताभ्याम् ३८ छ छ छ छ छ छ छ

स्तनद्वयादिति उपासनार्थत्वादूर्ध्वाधोभाववैपरीत्यंनदोषः यद्वास्तनत्शब्दंकुर्वद्यदोष्ठद्वयंतस्मादित्यर्थः ब्रह्मलोकोवैकुंठाख्यः सनातनोनित्यः नतुसृज्यप्र पंचांतर्वर्तीत्यर्थः ३९ इदानींचतुर्दशलोकपक्षंदर्शयति तत्रजघनादिभिर्भूरादयः पूर्वोक्तात्एवसप्त कट्यादिभिरधःसप्तलोकानाह तत्कट्यामिति द्वाभ्याम् शुद्धंहरिभक्तनिवासत्वात् ४० ४१ त्रिलोकपक्षमाह भूर्लोकः पातालादिसहितः ४२ इतिश्रीभा॰ म॰ द्वितीयस्कंधेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५ षष्ठेविराड्विभूतिश्चप्रोक्ताध्यात्मादिभेदतः द्रढीकृतंचपूर्वोक्तंसर्वंपुरुषसूक्ततः १ इदानींवैराजस्यविभूतिःसप्रपंचमनुवर्ण्यते वाचामस्मदादिवागिंद्रियाणां तदधिष्ठातुर्वन्हेश्चतस्यमुखंक्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम् छंदसांगायत्र्यादीनांसप्तानांतस्यसप्तधातवः त्वगादयःक्षेत्रम् हव्यंदेवानामन्नंकव्यंपितृणाम् अमृतं तदुभयशेषोमनुष्याणाम् तेषामन्नानांसर्वरसस्यमधुरादेः षड्विधस्यचकारादस्मदादिरसनेंद्रियस्य तदधिष्ठातुर्वरुणस्यचैतस्यजिव्हाक्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम् एवंसर्वत्रानुक्तमुन्नेयम् १ सर्वासूनामस्मदादिप्राणानांतस्यनासेनासारंध्रेपरमायनेउत्तमक्षेत्रे मोदप्रमोदयोश्चसामान्यविशेषगंधयोर्घ्राणः घ्रा-

ग्रीवायांजनलोकश्चतपोलोकस्तनद्वयात् मूर्द्धभिःसत्यलोकस्तुब्रह्मलोकःसनातनः ३९ तत्कट्यांचातलंकॢप्तमूरुभ्यांवितलंविभोः जानुभ्यांसुतलंशुद्धंजंघाभ्यांतुतलातलम् ४० महातलंतुगुल्फाभ्यांप्रपदाभ्यांरसातलम् पातालंपादतलतइतिलोकमयःपुमान् ४१ भूर्लोकःकल्पितःपद्भ्यांभुवर्लोकोऽस्यनाभितः स्वर्लोकःकल्पितोमूर्ध्नाइतिवालोककल्पना ४२ इतिश्रीभागवतेम॰ द्वितीयस्कंधेपंचमोऽध्यायः ५ ब्रह्मोवाच वाचांवन्हेर्मुखंक्षेत्रंछंदसांसप्तधातवः हव्यकव्यामृतान्नानांजिव्हासर्वरसस्यच १ सर्वासूनांच वायोश्चतन्नासेपरमायने अश्विनोरोषधीनांचघ्राणोमोदप्रमोदयोः २ रूपाणांतेजसांचक्षुर्दिवःसूर्यस्यचाक्षिणी कर्णौदिशांचतीर्थानांश्रोत्रमाकाशशब्दयोः तद्गात्रंवस्तुसाराणांसौभगस्यचभाजनम् ३ त्वगस्यस्पर्शवायोश्चसर्वमेधस्यचैवहि रोमाण्युद्भिज्जजातीनांयैर्वायज्ञस्तुसंभृतः ४ केशश्मश्रुनखान्यस्यशिलालोहाभ्रविद्युताम् बाहवोलोकपालानांप्रायशःक्षेमकर्मणाम् ५ विक्रमोभूर्भुवःस्वश्च क्षेमस्यशरणस्यच सर्वकामवरस्यापिहरेश्चरणआस्पदम् ६ अपांवीर्यस्यसर्गस्यपर्जन्यस्यप्रजापतेः पुंसःशिश्नउपस्थस्तुप्रजात्यानंदनिर्वृतेः ७

णेंद्रियंपरमायनम् २ रूपाणांतेजसांरूपप्रकाशानांचचक्षुरिंद्रियम् अक्षिणीनेत्रगोलके सर्वत्रषष्ठ्यंतानांप्रथमांतंक्षेत्रंद्रष्टव्यम् कर्णौश्रोत्राधिष्ठानेश्रोत्रमिंद्रियम् तस्यगात्रंशरीरंवस्तूनांयेसारांशास्तेषांभाजनंस्थानम् ३ अस्यत्वक्स्पर्शस्यवायोश्चेत्यर्थः सर्वस्यमेधस्ययज्ञस्य उद्भिज्जजातीनांसर्ववृक्षाणां यैर्वृक्षैर्यज्ञःसम्यक्साधितःतेषामेववा ४ केशामेघानांक्षेत्रम् पूर्ववत्तयोक्तेः श्मश्रूणिविद्युताम् पादकरनखानिशिलालोहानामितिसादृश्याद्बूह्यम् क्षेमकर्मणांपालनकर्तॄणां ५ विक्रमःपादन्यासोभूरादिलोकानामास्पदमाश्रयः भूरादिशब्दानामव्ययत्वात्षष्ठ्यालुक् क्षेमोलब्धरक्षणम् शरणंभयाद्रक्षणम् सर्वेषांकामानांवरस्यवरणस्यापिहरेरंघ्रिरास्पदम् ६ वीर्यस्यशुक्रस्यशिश्नोऽधिष्ठानम् उपस्थस्त्विंद्रियम् प्रजात्यानंदःसंतानार्थःसंभोगस्तेनयानिर्वृतिःतापहानिस्तस्याः ७ छ॰ छ॰

परिमोक्षस्यमलत्यागस्यपायुरिंद्रियम् गुदस्थानंनिर्ऋतेरलक्ष्म्याः ८ तमसोऽज्ञानस्य पश्चिमःपृष्ठभागः गोत्राणांगिरीणामस्थिसंघातः ९ अव्यक्तंप्रधानं
रसःअन्नादिसारःसिंधवःससुद्रास्तेषाम् निधनस्यलयस्यउदरंपदंस्थानंविदितंज्ञानिभिः मनसःअस्मदादिलिंगशरीरस्य १० तुभ्यंतव कुमाराणांसनकादी-
नाम् भवस्यश्रीरुद्रस्यआत्माचित्तंपरमायनम् ११ एवंतावत्परमेश्वराज्जातंविश्वंततोनभिन्नम् यथाकुंडलंसुवर्णान्नपृथक् सतुसर्वनियंतासर्वप्रकाशको-
नित्यमुक्तइत्यर्थादुक्तम् एतदेवपुरुषसूक्तार्थकथनेनद्रढयति तत्रसहस्रशीर्षेत्यर्धर्चस्य ब्राह्मणोऽस्यमुखमासीदित्यादेश्चऋक्त्रयस्यार्थः पूर्वाध्यायएवदर्शि
तः पुरुषएवेदंसर्वमित्यस्यार्थंदर्शयति अहंभवानितिसार्द्धैस्त्रिभिः तेअग्रजाइमेसनकादयः मरीच्यादयश्च १२ १३ जलंचस्थलंचनभश्चौकांसियेषांते
नभौकसइतिसंधिरार्षः १४ सर्वंपुरुषएवनततःपृथगित्यर्थः प्रपंचेनतस्यापरिच्छेदंवक्तुंसभूमिमित्यस्यार्थमाह तेनपुरुषेणविश्वमितिभूमिपदस्यार्थः वित
स्तिमितिदशांगुलपदस्य अधीत्यतिशब्दस्य सचवितस्तिमधिकंव्याप्यतिष्ठतीति आधिक्यमात्रविवक्षितम् नपरिमाणम् अनुपयोगादपरिच्छिन्नत्वा

पायुर्यमस्यमित्रस्यपरिमोक्षस्यनारद हिंसायानिर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्यगुदःस्मृतः ८ पराभूतेरधर्मस्यतमसश्चापिपश्चिमः नाड्यो
नदनदीनांतुगोत्राणामस्थिसंहतिः ९ अव्यक्तरससिंधूनांभूतानांनिधनस्यच उदरंविदितंपुंसोहृदयंमनसःपदम् १० धर्मस्यम-
मतुभ्यंचकुमाराणांभवस्यच विज्ञानस्यचसत्वस्यपरस्यात्मापरायणम् ११ अहंभवान्भवश्चैवतइमेमुनयोऽग्रजाः सुरासुरनरा
नागाःखगामृगसरीसृपाः १२ गंधर्वाप्सरसोयक्षारक्षोभूतगणोरगाः पशवःपितरःसिद्धाविद्याध्राश्चारणाद्रुमाः १३ अन्येच
विविधाजीवाजलस्थलनभौकसः ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्तडितस्तनयित्नवः १४ सर्वंपुरुषएवेदंभूतंभव्यंभवच्चयत् तेनेदमावृतंविश्व-
वितस्तिमधितिष्ठति १५ स्वधिष्ण्यंप्रतपन्प्राणोबहिश्चप्रतपत्यसौ एवंविराजंप्रतपंस्तपत्यंतर्बहिःपुमान् सोमृतस्याभयस्येशोम
र्त्यमन्नंयदत्यगात् १६ महिमैषततोब्रह्मन्पुरुषस्यदुरत्ययः पादेषुसर्वभूतानिपुंसःस्थितिपदोविदुः १७ च्च १५ एतत्सदृष्टांतमाह असौ
प्राणः आदित्यःअसौवा आदित्यःप्राणइतिश्रुतेः स्वधिष्ण्यंमंडलंप्रकाशयन्यथाबहिश्चप्रकाशयति एवंविराट्देहंप्रकाशयन्ब्रह्मांडमंतर्बहिश्चप्रकाशयति नि
त्यमुक्तत्वंदर्शयितुमुतामृतत्वस्येत्यस्यार्थमाह सइति अभयस्येतिमंत्रगतामृतपदव्याख्या अन्नेनेतिपदविभक्तिव्यत्ययेनव्याचष्टे मर्त्यमरणधर्मकमन्नं
कर्मफलम् यस्मादत्यगाद्अतिक्रांतवान् अतोनकेवलंसर्वात्मकः किंतुअमृतत्वस्यनिजानंदस्यापीश्वरइत्यर्थः १६ प्रपंचात्मकस्यकुतोनित्यमुक्तत्वमि
त्याशंक्यतत्परिहारायएतावानस्येत्यस्यार्थमाह महिमेति प्रपंचात्मकस्याप्यमृतेशत्वमित्येषमहिमादुरत्ययः अपारः प्रपंचानभिभूतत्वादितिभावः मंत्रेणचएतावा
नस्यमहिमाविभूतिःसतुज्यायान् महत्तरइतिवदतायमेवार्थउक्तः तदेवमीश्वरोनित्यमुक्तइत्युक्तम् तदाश्रितानांभूतानांबंधमोक्षौव्यवस्थयेतिदर्शयन् पादोऽस्य
विश्वाभूतानीत्यस्यार्थमाह पादेष्विति तिष्ठंत्यत्रेतिस्थितयोभूरादिलोकाः तेपादाइवपादाः अंशायस्यसस्थितिपात् तस्यपादेष्वंशभूतेषुलोकेषुसर्वान्जीवान्विदुः मं
त्रेतुपादोऽस्यविश्वाभूतानीतिसामानाधिकरण्यमधिष्ठानाधिष्ठेयाभेदविवक्षया पादइत्येकवचनंचसामान्याभिप्रायेणेतिव्याख्यातंभवति १७ ७ ७

भूतेषुफलवैचित्र्यंदर्शयन्त्रिपादस्यामृतंदिवीत्यस्यार्थमाह अस्येश्वरस्यसंबंधित्रिपादमृतंनित्यसुखंदिविऊर्ध्वलोकेषुनात्रिलोक्यामित्यर्थः तदेवत्रिपाच्छब्दो-
क्तंवैविध्यंदर्शयन्नाह त्रयाणांलोकानांमूर्द्धमहर्लोकः तस्यमूर्द्ध्नस्तदुपरितन लोकास्तेषुयथाक्रमममृतादिकमधायिनिहितम् तत्रत्रिलोक्यानश्वरमेवसुखं
महर्लोकस्यक्रममुक्तिस्थानत्वेपिकल्पांतेतत्रत्यानांस्थानत्यागान्नाविनाशिसुखम् जनलोकेत्वमृतमविनाशिसुखम् यावज्जीवंस्वस्थानापरित्यागात् किंतुमहर्लो
कवासिनांकल्पांतेत्रिलोकदाहोष्मपीडितानांतदात्रगमनादक्षेमदर्शनमस्ति तपोलोकेतस्याप्यभावात्क्षेममेव वक्ष्यतिहि त्रिलोक्यांदह्यमानायांशक्त्यासंकर्षणाग्नि
ना यात्यूष्मणामहर्लोकाज्जनं भृग्वादयोऽर्दिताइति सत्यलोकेत्वभयंमोक्षः तत्रत्यासत्तेः एतदेववैचित्र्यमधिकारिभेदेनोपपादयन्त्रिपादूर्ध्वइत्यस्यार्थमाह नप्रजायंते-
पुत्रादिरूपेणेत्यप्रजाः नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थयतयस्तेषामाश्रमास्त्रिलोक्याःबहिरासन् गृहमेधस्त्वतः यस्मादबृहद्व्रतः ब्रह्मचर्यव्रतरहितः १८ अयंचाधिकारभेदए
कस्यैवावस्थाभेदेननत्वत्यंतभिन्नविषयइतिदर्शयंस्ततोविष्वङित्यस्यार्थमाह विविधंसुष्टुअंचतीतिविष्वङ्पुरुषःक्षेत्रज्ञः सृतीमार्गौदक्षिणोत्तरौ विचक्रमेचलतिस्म-
कथंभूतेसृती साशनानशनेभोगापवर्गप्राप्तिसाधनभूते अत्रहेतुत्वेनपुनर्विशेषणम् यद्यतःअविद्याकर्मरूपाएका विद्याचतत्साधनोपासनारूपाऽन्या १९ तदेवंविराडंतर्वर्ति

अमृतंक्षेममभयंत्रिमूर्ध्नोधायिमूर्धसु पादास्त्रयोबहिश्चासन्नप्रजानांयआश्रमाः अंतस्त्रिलोक्यास्त्वपरोगृहमेधोबृहद्व्रतः १८ सृतीविचक्र
मेविष्वङ्साशनानशनेउभे यदविद्याचविद्याचपुरुषस्तूभयाश्रयः १९ यस्मादंडंविराड्जज्ञेभूतेंद्रियगुणात्मकः तद्द्रव्यमत्यगाद्विश्वंगोभिःसू
र्यइवातपन् २० यदास्यनाभ्यान्नलिनादहमासंमहात्मनः नाविदंयज्ञसंभारान्पुरुषावयवादृते २१ तेषुयज्ञस्यपशवःसवनस्पतयःकुशाः
इदंचदेवयजनंकालश्चोरुगुणान्वितः २२ वस्तून्योषधयःस्नेहारसलोहमृदोजलम् ऋचोयजूंषिसामानिचातुर्होत्रंचसत्तम २३ नामधेयानिमं-
त्राश्चदक्षिणाश्चव्रतानिच देवतानुक्रमःकल्पःसंकल्पस्तंत्रमेवच २४ गतयोमतयश्चैवप्रायश्चित्तंसमर्पणम् पुरुषावयवैरेतेसंभाराःसं
भृतामया २५ इतिसंभृतसंभारःपुरुषावयवैरहम् तमेवपुरुषंयज्ञंतेनैवायजमीश्वरम् २६

नांफलवैचित्र्यमुक्त्वातत्कारणेश्वरस्यतद्वैलक्षण्यंदर्श
यितुं तस्माद्विराळजायतेत्यस्यार्थमाह यस्मादंडंजज्ञे तत्रचभूतेंद्रियगुणात्मकोविराट्चजज्ञे सईश्वरःतद्विष्वग्विराड्देहं द्रव्यमंडंचअतिक्रांतवान् सूर्यइवेतिपूर्वो
क्तएवदृष्टांतः २० नन्वेवंपुरुषएवचेत्सर्वंतर्हियज्ञस्यतत्साधनानांचापृथग्भावात् यज्ञैःपुरुषाराधनंनसिध्येदित्याशंक्य तत्परिहाराययत्पुरुषेणहविषेत्यादिमंत्रार्थं
संगृह्यदर्शयति यदेत्यादिना अस्येतिविराडंतर्यामिणा तस्यैवप्रकृतत्वात् नाभौभवनाभ्यंतस्मात् यज्ञसंभारान्साधनानिनापश्यम् २१ तदातेषुसंभारेषुसाध्येषुस
त्सु पुरुषावयवैरेतेसंभाराःसंभृताइतिचतुर्थेनान्वयः वनस्पतयोयूपाः देवयजनंयज्ञभूमिः इदंचेतिवचनाद्यज्ञार्हेस्थानेउपविष्टःकथयतीतिगम्यते बहुगुणान्वितो
वसंतादिकालः २२ वस्तूनिपात्रादीनि ओषधयोव्रीह्यादयः स्नेहाघृतादयः रसामधुरादयः सुवर्णादीनिलोहानिमृदश्च चातुर्होत्रंहोत्रादिकंकर्म २३ नामधेयानि-
ज्योतिष्टोमादीनि ऋगादीनामुक्तत्वान्मंत्राइतिस्वाहाकारादयः देवतानामनुक्रमउद्देशः कल्पोबौधायनादिकर्मपद्धतिग्रंथः अनेनाहंयक्ष्यइतिसंकल्पः तंत्रमनुष्ठान
प्रकारः २४ गतयोविष्णुक्रमाद्याःमतयोदेवताध्यानानि कृतस्यभागवतिसमर्पणम् २५ संभृताःसंपादिताःसंभारायेनसोऽहंतेनैव यज्ञेनैव अनेनयज्ञेनयज्ञमयजंतेतिमं
त्रार्थःसूचितः २६

तेनदेवाअयजंतेत्यस्यार्थंसप्रपंचंदर्शयति ततइतिद्वाभ्याम् व्यक्तमिंद्रादिरूपेण अव्यक्तंस्वतः अनेनपुरुषंजात मग्रतइत्यस्यार्थोदर्शितः २७ कालेस्वस्वावसरे
२८ यदधिष्ठानमित्येतत्प्रश्नोत्तरार्थमुपसंहरति नारायणइति आहितमधिष्ठितम् भगवत्त्वेहेतुः यःस्वतोगुणः सर्गादौगृहीतामाययाउरवोगुणाःयेनतस्मिन् २९
यत्परस्वमित्येतत्प्रश्नोत्तरंयदुक्तंसएषभगवान्सर्वेषाममचेश्वरइतितदुपसंहरति सृजामीति पालनंतुस्वयमेवकरोतीत्याह विश्वमितिपुरुषरूपेणविष्णुरूपेण
त्रिशक्तिर्मायातांधरतीतितथासः ३० यच्चेदंविश्वंयदात्मकञ्चत्वमित्येवमादिसर्वप्रश्नानांसामान्योत्तरंयदुक्तंवासुदेवात्परोब्रह्मन्नचान्योर्थोऽस्तितत्त्वतइति पुरु
षएवेदंसर्वमितिश्रुत्याचयद्दृढीकृतंतदुपसंहरति इतीति कार्यकारणात्मकंभाव्यंसृज्यंभगवतःसकाशादन्यत्पृथक्ननभवतीत्यभिहितं ३१ यदुक्तंएतावत्त्वंयन्नोहि
मेतमविज्ञायमामीश्वरंप्रब्रवीषीतितदुपपाद्योपसंहरति नभारतीति यत्यस्मान्ममयाऔत्कंठ्यंभक्त्युद्रेकः तद्युक्तेनहृदाहरिर्धृतः ध्यातः अंगहेनारद अतःमे-
वाङ्मनइंद्रियाणांवृत्तयः सत्यार्थाः नतुमत्प्रभावेनेत्यर्थः ३२ अत्रस्वानुभवमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रमाणयतिद्वाभ्याम् सोऽहंसमाम्नायादिभिःसर्वोत्कृष्टोपि

ततस्तेभ्रातरइमेप्रजानांपतयोनव अयजन्व्यक्तमव्यक्तंपुरुषंसुसमाहिताः २७ ततश्चमनवःकालेईजिरेऋषयोऽपरे पितरो-
विबुधादैत्यामनुष्याःक्रतुभिर्विभुम् २८ नारायणेभगवतितदिदंविश्वमाहितम् गृहीतमायोरुगुणःसर्गादावगुणःस्वतः २९ सृजामि-
तन्नियुक्तोऽहंहरोहरतितद्वशः विश्वंपुरुषरूपेणपरिपातित्रिशक्तिधृक् ३० इतितेऽभिहितंतातयथेदमनुपृच्छसि नान्यद्भगवतःकिंचिद्भा
व्यंसदसदात्मकम् ३१ नभारतीमेंगमृषोपलक्ष्यतेनवैक्वचिन्मेमनसोमृषागतिः नमेहृषीकाणिपतंत्यसत्पथेयन्मेहृदौत्कंठ्यवताधृतोहरिः
३२ सोऽहंसमाम्नायमयस्तपोमयःप्रजापतीनामभिवंदितःपतिः आस्थाययोगंनिपुणंसमाहितस्तंनाध्यगच्छंयतआत्मसंभवः ३३ नतो
ऽस्म्यहंतच्चरणंसमीयुषांभवच्छिदंस्वस्त्ययनंसुमंगलम् योह्यात्ममायाविभवंस्मपर्यगाद्यथानभःस्वांतमथापरेकुतः ३४ नाहंनयूयंयदृ
तांगतिंविदुर्नवामदेवःकिमुतापरेसुराः तन्माययामोहितबुद्धयस्त्विदंविनिर्मितंचात्मसमंविचक्ष्महे ३५ यस्यावतारकर्माणिगायंति-
ह्यस्मदादयः नयंविदंतितत्त्वेनतस्मैभगवतेनमः ३६

योगमाश्रित्यापियतआत्मनोममसंभवोजन्मतमेवनज्ञातवान् कुतोऽन्यस्यवार्ता एतच्च
तृतीयस्कंधेपद्मोद्भवेवक्ष्यते ३३ तदासमीयुषांशरणागतानांसंसारनिवर्त्तकम् मंगलावहंसुसेव्यंचतस्यचरणंनतोस्मि ततोचिंत्यमहिमत्वेनज्ञातवानस्मीतिकै
मुत्यन्यायेनाह योहीति स्वमायाविस्तारंयःस्वयमपिपर्यगात् परिशब्दोनिषेधे एतावानितिनज्ञातवानित्यर्थः अपरेकुतोजानीयुः तस्यचरणंनतोस्मीतिपूर्वेण-
संबंधः ननुसर्वज्ञःकथंनजानाति अंताभावादितिदृष्टांतेनाह यथास्वस्यांतंनभोनाप्नोतितद्वत् नहिखपुष्पादर्शनंसार्वज्ञ्यंविहंतीतिभावः तथाचवक्ष्य
ति द्युपतयएवतेनययुरंतमनंततयात्वमपियदंतरांडनिचयाननुसावरणाइत्यादिश्रुतिश्च योअस्याध्यक्षःपरमेव्योमन्सोअंगवेदयदिवानवेदेति ३४
एतत्प्रपंचयति नाहमितिद्वाभ्याम् वामदेवोरुद्रःयस्यऋतांगतिंपरमार्थस्वरूपम् किंतु इदंप्रपंचरूपंतस्यमाययाविनिर्मितंविचक्ष्महे विद्मः तदप्यात्म
समंस्वज्ञानानुरूपमेवनतुतत्त्वतः मोहितबुद्धयइत्ययंतदज्ञानेप्रपंचज्ञानेच हेतुः ३५ ननुसर्वेपितंवर्णयंतोदृश्यंतेतत्राह यस्येति ३६ ७ ७

अवतारकर्माणिसंक्षेपतोदर्शयति सएषआद्योभगवान्यःपुरुषावतारःसन् सृष्ट्यादिकरोति आत्मात्मन्यात्मनात्मानमिति कर्तअधिकरणंसाधनंकर्मचस्वय मेवेत्यर्थःपुरुषावतारःसृष्ट्यादीनिचकर्माणीतिसंक्षेपोक्तिः ३७ नयविंदंतितत्त्वेनेत्युक्तंकिंतत्तत्त्वमित्यपेक्षायामाह ज्ञानंकेवलंसत्यंतत्त्वम् घटाद्याकारवृत्तिज्ञान व्यवच्छेदार्थविशेषणानि विशुद्धंविषयाकारशून्यम् यतःप्रत्यक्सर्वांतरम् अतएवसम्यक्संदेहादिरहितम् अवस्थितंस्थिरम् यतोनिर्गुणम् गुणकार्यंहिगुण व्यतिकराच्चंचलंभवति यद्यपिवृत्तिज्ञानमपिस्वरूपज्ञानमेवेतिनचांचल्यादिदोषयुक्तंतथाप्यंतःकरणवृत्तिदोषैस्तथातथाभवतीतिव्यवच्छिद्यते एभिरेवविशेष णैःसत्यत्वमपिसमर्थितम् किंच यद्विकारवत्तदसत्यंदृष्टम् नचास्यजन्मादयःषड्विकाराःसंतीत्याह अनाद्यंतंजन्मनाशरहितम् अतएवजन्मानंतरास्तित्वलक्षणोपि विकारोनास्ति वृद्धिविपरिणामापक्षयाश्चनसंति यतःपूर्णम् सर्वत्रहेतुः नित्यमद्वयंनित्यंसर्वदाद्वैतप्रतीतिसमयेपिपरमार्थतोऽद्वयमिति ३८ अत्रविद्वदनुभवंप्रमाण यति हेऋषेनारद प्रशांतात्मेंद्रियाशयाः प्रसन्नदेहेंद्रियमनसोयदाभवंति तदाविदंति अन्यदातदज्ञानेकारणमाह यदातदेवप्रकाशमानमेवअसत्तार्कैः विप्लुतंस्यात्त दातिरोधीयेनेति ३९ अवतारान्विस्तरेणाह आद्यइत्यादियावदध्यायसमाप्ति परस्यभूम्नःपुरुषःप्रकृतिप्रवर्तकः यस्यसहस्रशीर्षेत्युक्तोलीलाविग्रहः सआद्योऽ

सएषआद्यःपुरुषःकल्पेकल्पेसृजत्यजः आत्मात्मन्यात्मनात्मानंसंयच्छतिचपातिच ३७ विशुद्धंकेवलंज्ञानंप्रत्यक्सम्यगवस्थितम् सत्यंपू र्णमनाद्यंतंनिर्गुणंनित्यमद्वयम् ३८ ऋषेविदंतिमुनयःप्रशांतात्मेंद्रियाशयाः यदातदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेतविप्लुतम् ३९ आद्योऽवतारःपु रुषःपरस्यकालःस्वभावःसदसन्मनश्च द्रव्यंविकारोगुणइंद्रियाणिविराट्स्वराट्स्थास्नुचरिष्णुभूम्नः ४० अहंभवोयज्ञइमेप्रजेशादक्षाद योयेभवदादयश्च स्वर्लोकपालाःखगलोकपालानृलोकपालास्तललोकपालाः ४१ गंधर्वविद्याधरचारणेशायेयक्षरक्षोरगनागनाथाः ये वाऋषीणामृषभाःपितॄणांदैत्येंद्रसिद्धेश्वरदानवेंद्राः अन्यचयेप्रेतपिशाचभूतकूष्मांडयादोमृगपक्ष्यधीशाः ४२ यत्किंचलोकेभगवन्मह- स्वदोजःसहस्वद्बलवत्क्षमावत् श्रीह्रीविभूत्यात्मवदद्भुतार्णंतत्त्वंपरंरूपवदस्वरूपम् ४३

वतारःवक्ष्यतिहि भूतैर्यदापंचभिरात्मसृष्टैःपुरंविराजंवि रचय्यतस्मिन् स्वांशेनविष्टःपुरुषाभिधानमवापनारायणआदिदेवः यथोक्तम् विष्णोस्तुत्रीणिरूपाणिपुरुषाख्यान्यथोविदुः प्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंडसंस्थि तम् तृतीयंसर्वभूतस्थंतानिज्ञात्वाविमुच्यतइति यद्यपिसर्वेषामविशेषेणावतारत्वमुच्यते तथापिकालश्चस्वभावश्चसदसदितिकार्यकारणात्मिकाप्रकृतिश्च ए ताःशक्तयःमनआदीनिकार्याणि ब्रह्मादयोगुणावताराः दक्षादयोविभूतयइतिविवेक्तव्यम् मनःमहत्तत्त्वम् द्रव्यंमहाभूतानि क्रमोत्रनविवक्षितः विकारोअहं कारः गुणःसत्त्वादिः विराट्समष्टिशरीरम् स्वराट्वैराजः स्थास्नुस्थावरम् चरिष्णुजंगमंचव्यष्टिशरीरम् ४० अहंब्रह्मा भवोरुद्रः यज्ञोविष्णुः दक्षादयोयइमेप्र- जेशाःतललोकपालाःपातालाधिपतयः ४१ गंधर्वादीनामीशाः यक्षादीनांनाथाः रक्षोरगेतिसंधिरार्षः ऋषीणांपितॄणांचश्रेष्ठाःप्रेतादीनामधीशाः ४२ किंबहु नायत्किंचिद्भगवदादितत्सर्वंपरमेवतत्त्वमित्यन्वयः भगवत्ऐश्वर्ययुक्तम् महस्वत्तेजोयुक्तम् ओजःसहसीइंद्रियमनःशक्तीतद्युक्तम् बलंदार्ढ्यम् श्रीःशोभा ह्रीः रकर्मजुगुप्सा विभूतिःसंपत्तिः आत्माबुद्धिःतद्युक्तम् अर्णोवर्णःअद्भुतार्णमाश्चर्यवर्णमित्यर्थः रूपमेवस्वरूपम् स्वरूपवत् अस्वरूपंचयत् तत्सर्वंपरंतत्त्वंतद्विभूतिरि- त्यर्थः ४३

शुद्धसत्त्वावतारान्वक्तुमाह प्राधान्यतइति असत्कथाश्रवणैर्यैःकर्णयोःकषायाःमलाः तान्शोषयंतीतितथातान् स्रूपेशान् सुंदरान्सकारलोपश्चार्षः हेऋषे तेतुभ्य मनुक्रमिष्ये तदनुक्रमेणामृतंत्वयापीयतामित्यर्थः यद्वापीयतामितिशत्रंतम् आपिबताकर्णकषायशोषामित्यर्थः ४४ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६
सप्तमेभगवल्लीलावताराब्रह्मणोदिताः नारदायतुतत्कर्मप्रयोजनगुणैःसह १ यत्रयदाक्षितितलोद्धरणार्थंवाराहींतनुंबिभ्रत्सन्नुद्यतोऽनंतः तदातंस्रूप्रसिद्धंहि-हिरण्याक्षंदंष्ट्रयाददार १ यज्ञावतारमाह रुचेःप्रजापतेःसकाशात्तद्भार्यायाःआकूतेःसूनुःस्रुतःसयज्ञोनामजातः सचस्वभार्यायांदक्षिणायांसुयमान्देवान् अज नयत् सएवइंद्रःसन्यदा आर्तिमहरत् तदापूर्वंस्रुयज्ञइत्युक्तोपिअनुपश्चात् मनुनामातामहेनहरिरित्युक्तः अनेनदेवोत्सादनम् लोकत्रयार्तिहरणंचतस्यकर्मद-र्शितम् एवंसर्वत्रावतारस्तत्कर्मचज्ञेयम् २ कपिलावतारमाह कर्दमस्यप्रजापतेर्गृहेचतद्भार्यायांदेवहूत्यांजज्ञे नवभिःस्त्रीभिर्भगिनीभिःसह सचस्वमात्रे-आत्मगतिंब्रह्मविद्यामुक्तवान् ययात्मगत्यासाआत्मनःशमलंमलिनीकरणंगुणसंगरूपंपंकमस्मिन्नेवजन्मनिविधूयकपिलस्यगतिंमुक्तिंप्राप्तवती ३ दत्तात्रेयाव

प्राधान्यतोयान्नृषआमनंतिलीलावतारान्पुरुषस्यभूम्नः आपीयतांकर्णकषायशोषाननुक्रमिष्येतइमान्स्रुपेशान् ४४ इतिश्रीभाग वतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ ब्रह्मोवाच यत्रोद्यतःक्षितितलोद्धरणायबिभ्रत्क्रौडींतनुंसकलयज्ञमयीमनंतः अंतर्महार्णवउपागतमादिदैत्यंतंदंष्ट्रयाद्रिमिववज्रधरोददार १ जातोरुचेरजनयत्सुयमान्सुयज्ञआकूतिसूनुरमरानथदक्षिणायाम् लोकत्रयस्यमहतीमहरद्यदार्तिंस्वायंभुवेनमनुनाहरिरित्यनूक्तः २ जज्ञेचकर्दमगृहेद्विजदेवहूत्यांस्त्रीभिःसमंनवभिरात्मगतिंस्वमात्रे ऊ चेययात्मशमलंगुणसंगपंकमस्मिन्विधूयकपिलस्यगतिंप्रपेदे ३ अत्रेरपत्यमभिकांक्षतआहतुष्टोदत्तोमयाहमितियद्भगवान्सदत्तः यत्पा दपंकजपरागपवित्रदेहायोगर्द्धिमापुरुभयींयदुहैहयाद्याः ४ तप्तंतपोविविधलोकसिसृक्षयामेआदौसनात्स्वतपसःसचतुःसनोऽभूत् प्राक्कल्पसंप्लवविनष्टमिहात्मतत्त्वंसम्यग्जगादमुनयोयदचक्षतात्मन् ५ धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिष्टमूर्त्यांनारायणोनरइतिस्वतपःप्रभावः दृष्ट्वा त्मनोभगवतोनियमावलोपंदेव्यस्त्वनंगपृतनाघटितुंनशेकुः ६

तारमाह मयाहमेवतुभ्यंदत्तइतियद्यतआह ततःसनाम्नादत्तोजातः सभक्तेभ्योयोगैश्व र्यदानंतच्चरितंदर्शयति यस्यपादपंकजयोःपरागःतेनपवित्रादेहायेषांतेउभयीमैहिकीमामुष्मिकींचभुक्तिमुक्तिरूपांवा ४ कुमारावतारमाह मेमयाआदौयत्त-पस्तप्तंतस्मात्स्वतपसः मत्तपसोहेतोःसहरिःचतुःसनोभूत् सनत्कुमारःसनकःसनंदनःसनातनइतिचत्वारःसनशब्दानाम्नियस्यसः कथंभूतात्स्वतपसःसना तनात् अखंडितात् यद्वास्वतपसः सनात् दानात् समर्पणादित्यर्थः षणुदाने सचपूर्वकल्पस्यसंप्लवेप्रलयेविनष्टमुच्छिन्नसंप्रदायमात्मतत्त्वम् इहअस्मिन्क ल्पेसम्यक्जगादउक्तवान् सम्यक्त्वंदर्शयतियद्गदितमात्रमेवमुनयःआत्मन् आत्मनिमनसिआचक्षत साक्षादपश्यन् ५ नरनारायणावतारमाह धर्मस्यपत्न्यांद क्षदुहितरिमूर्तिसंज्ञायां नारायणोनरइतिमूर्तिद्वयेनजातः कथंभूतः सःअसाधारणःतपःप्रभावोयस्य तदेवाह अनंगस्यपृतनादेव्योऽप्सरसःभगवतःसकाशात् आत्मनःस्वप्रतिरूपाःउर्वश्याद्याःस्त्रीर्दृष्ट्वा तस्यनियमावलोपंव्रतभंगंघटितुंसाधयितुंनशेकुः यद्वाआत्मनःस्वस्ययोनियमःतपोनाशनरूपःतस्यावलोपंतत्रदृष्ट्वा भगवतस्तंघटयितुंनशेकुरिति एतच्चाख्यानमेकादशेभविष्यति ६

यत्रकामविजयीक्रोधोऽपिबिभेति तत्रकामोनुप्रभवतीतिकिंवक्तव्यमित्याह कामभिति ऋतिनः श्रीरुद्रप्रमुखाः रोषयुक्तयादृष्ट्या कामंदहंतिरोषंत्वात्मानंदहंतम पितेनदहंति क्रोधेनाभिभूयतइत्यर्थः नुअहोसोऽयरोषोयदंतरंयन्मध्यप्रविशन्नलंबिभेति यस्यांतःमनःकथंभूतम् अमलंनिर्मलंप्रविशान्निति ७ चरित्रेणैव कृमप्यवतारंसूचयति मातुःसपत्न्याः उदितानिउक्तानिवाक्यान्येव पतत्रिणोबाणाः तैर्विद्धोध्रुवःराज्ञउत्तानपदोऽतिसमीपे तपसैनपरमपुम् ध्रुवगतिम् ध्रुवपदं यत्यामुपरिस्थितामधस्तात्स्थिताः दिविभवादिव्याः सप्तर्षयस्तुवंति यद्वाउपरिभृग्वादयः अधस्तात्सप्तर्षयइति ८ पृथ्ववतारमाह यद्यदाऋषिभिरर्थितः तदावेनंत्रा ता अन्वर्थंतत्पुत्रइतिपदंनामलेभे पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरंत्रायतेसुतः तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तः स्वयमेवस्वयंभुवेतिहिपुत्रपदव्युत्पत्तिः कथंभूतं द्विजानांशापवाक्य मेववज्रं तेनविप्लुष्टंदग्धंपौरुषंभगमैश्वर्यंचयस्यतम् चरित्रांतरमाह येनचजगतिजगदर्थेवसूनि अन्नादिद्रव्याणिदुग्धा ९ ऋषभावतारमाह असौह रिर्नाभेराग्नीध्रपुत्रात्सुदेव्याः सूनुरास नाभेर्भार्यायामेरुदेव्याएवसुदेवीत्यपिसंज्ञा जडवद्योगेननित्यसमाधिनाचर्याम् यदितियाम् तत्रहेतुःसमदृक् तत्रा-

कामंदहंतिकृतिनोननुरोषदृष्ट्यारोषंदहंतमुततेनदहंत्यसह्यम् सोऽयंयदंतरमलंनिविशन्बिभेति कामःकथंनुपुनरस्यमनःश्रयेत ७ वि द्धःसपत्न्युदितपत्रिभिरंतिराज्ञोबालोऽपिसन्नुपगतस्तपसेवनानि तस्माअदाद्ध्रुवगतिंगृणतेप्रसन्नोदिव्याःस्तुवंतिमुनयोयदुपर्यधस्ता त् ८ यद्वैनमुत्पथगतंद्विजवाक्यवज्रविप्लुष्टपौरुषभगंनिरयेपतंतम् त्रात्वाऽर्थितोजगतिपुत्रपदंचलेभेदुग्धावसूनिवसुधासकलानि येन ९ नाभेरसावृषभआससुदेविसूनुर्योवैचचारसमदृक्जडयोगचर्याम् यत्पारमहंस्यमृषयःपदमामनंतिस्वस्थःप्रशांतकरणःप रिमुक्तसंगः १० सत्रेममासभगवान्हयशीरषाऽथोसाक्षात्सयज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः छंदोमयोमखमयोऽखिलदेवतात्मावाचोबभूवु- रुशतीःश्वसतोऽस्यनस्तः ११ मत्स्योयुगांतसमयेमनुनोपलब्धःक्षोणीमयोनिखिलजीवनिकायकेतः विस्रंसितानुरुभयेसलिलेमुखा न्मेआदायतत्रविजहारहवेदमार्गान् १२ क्षीरोदधावमरदानवयूथपानामुन्मथ्नताममृतलब्धयआदिदेवः पृष्ठेनकच्छपवपुर्विदधार गोत्रंनिद्राक्षणोऽद्रिपरिवर्तकषाणकंडूः १३

पिहेतुःस्वस्थःस्वस्वरूपेस्थितः यतःप्रशांतेंद्रियः तत्कुतःयतःपरितोमुक्तसंगः १० हयग्रीवावतारमाह सत्रइति अथोइत्यर्थांतरे सएवसाक्षाद्भगवान् ममब्रह्मणःसत्रेयज्ञेहयशीर्षाआस तपनीयंसुवर्णंतद्वद्वर्णोयस्य छंदोमयः वेदमयःतद्विधेयायेमखाःतन्मयः अमृतमयइतिवापाठः मखैर्यजनीयाअखिलादेवतास्तदात्माच अस्यश्वसतःश्वासंमुंचतोनस्तःनासापुटात् उशतीःउशत्यःकमनीयावेदलक्षणावाचोबभूवुः ११ मत्स्यावतारमाह मत्स्योभाविनावैवस्वतेनमनुनादृष्टः क्षोणीमयःपृथ्वीप्रधानःतदाश्रयइत्यर्थः अतएवनिखिलजीवनिकायानामाश्रयः मेमुखाद्विस्रंसि तान्गलितान् वेदस्यमार्गान् वेदानादाय तत्रयुगांतसलिलेविजहारहहर्षेण १२ कूर्मावतारमाह क्षीरोदधौकच्छपवपुःसन् गोत्रंमथनार्थंमंदरगिरिंपृष्ठे नधृतवान् कदाअमृतलब्धयेक्षीराब्धिमुन्मथ्नतांतासताम् निद्रायाःक्षणःअवसरःउत्सवोवायस्यसः निद्रावसरःकुतस्तत्राह अद्रेःपरिवर्तःपरिभ्रमएवकषा- णःकषणम् घर्षणंसुखप्रदोयस्यांसाकंडूर्यस्यसः यद्वा अद्रिपरिवर्तएवकषःकषणंतेन अणितिअपयातीतिकषाणा कंडूर्यस्य १३ ७ ७ ७

श्रीनृसिंहावतारमाह त्रैविष्टपादेवाः तेषामुरुभयंहंतीतितथासभगवान् कथंभूतम् भ्रमंत्योभ्रुकुटयोदंष्ट्राश्चयस्मिन्तत् करालंवक्त्रंयस्मिन्तत् दैत्येंद्रंस्फु-
रंतमारात्समीपएवगदयाउपलक्षितमभिपतंतंनखैर्विददार १४ हरिसंज्ञकावतारमाह अंतरितियुगुलेन गजयूथस्यपतिः तीर्थरूपंश्रवोयशोयस्यसतीर्थश्र-
वाः हेतीर्थश्रवः श्रवणेनैवमंगलनामधेयंयस्यसः १५ तद्वचनंश्रुत्वाशरणार्थिनंतंहस्तेशुंडायांप्रगृह्य किंकृत्वा नक्रस्यग्राहस्यवदनंविनिपाट्यविदार्यतस्मात्तद्व-
दनात् १६ वामनावतारमाह अदितेःसुतानांद्वादशादित्यानांमध्येअधियज्ञः यज्ञाधिष्ठाताविष्णुः अवरजःकनीयानपिगुणैर्ज्यायान् ज्येष्ठःगुणानेवाह यद्यतइमां-
ल्लोकान्विचक्रमे पादन्यासैःक्रांतवान् अथप्रतिश्रुतानंतरमेव तत्रहेतुःबलेःक्ष्मांवामनरूपेणजगृहे नन्वीश्वरःस्वयंकिमितितथाचक्रे तत्राह याञ्चांविनाधर्म-
मार्गेवर्तमानोनचाल्यःऐश्वर्यान्निभ्रंशनीयइति १७ ननुतर्हियाञ्चयापिचालनमनुचितमेवेत्याशंक्यततोधिकंस्वसाल्लोक्यादिदास्यामीत्याशयेनहृतवानित्या-

त्रैविष्टपोरुभयहासनृसिंहरूपंकृत्वाभ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रम् दैत्येंद्रमाशुगदयाऽभिपतंतमारादूरौनिपात्यविददारनखैःस्फुरंतम् १४
अंतःसरस्युरुबलेनपदेगृहीतोग्राहेणयूथपतिरंबुजहस्तआर्तः आहेदमादिपुरुषाखिललोकनाथतीर्थश्रवःश्रवणमंगलनामधेय १५
श्रुत्वाहरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधःपतगराजभुजाधिरूढः चक्रेणनक्रवदनंविनिपाट्यतस्माद्धस्तेप्रगृह्यभगवान्कृपयोज्जहार
१६ ज्यायान्गुणैरवरजोऽप्यदितेःसुतानांलोकान्विचक्रमइमान्यदथाधियज्ञः क्ष्मांवामनेनजगृहेत्रिपदच्छलेनयाञ्चामृतेपथिचरन्प्रभु-
भिर्नचाल्यः १७ नार्थोबलेरयमुरुक्रमपादशौचमापःशिखाधृतवतोविबुधाधिपत्यम् योवैप्रतिश्रुतमृतेनचिकीर्षदन्यदात्मानमंगशिरसाहर-
येऽभिमेने १८ तुभ्यंचनारदभृशंभगवान्विवृद्धभावेनसाधुपरितुष्टउवाचयोगम् ज्ञानंचभागवतमात्मसतत्त्वदीपंयद्वासुदेवशरणाविदु-
रंजसैव १९ चक्रंचदिक्ष्वविहतंदशसुस्वतेजोमन्वंतरेषुमनुवंशधरोबिभर्ति दुष्टेषुराजसुदमंव्यदधात्स्वकीर्तिसत्येत्रिपृष्ठउशतींप्रथयं-
श्चरित्रैः २०

ह नार्थइति यद्विबुधाधिपत्यमिदानींबलात्प्राप्तमग्रेदीयमानंच अयंबलेःपुरुषार्थोनभवति कुतइत्यतआह आपइतिच्छेदः उरुक्रमस्यपादशौचंचरणप्र-
क्षालनरूपाअपःआसर्वतोधृतवतः कशिखाशिखायांमूर्ध्नीत्यर्थः किंच शुक्रेणवारितःशप्तोपि अंगहेनारद यःप्रतिश्रुतंविनाअन्यत् नचिकीर्षत् कर्तुंने-
च्छत् यश्चतृतीयपादपूरणार्थंहरयेआत्मानंदेहमपिअभिमेने अंगीकृतवान् एवंसदेहंत्रैलोक्यंश्रद्धयादत्तवतोविबुधाधिपत्यमर्थोनभवतीत्यर्थः १८
हंसावतारमाह तुभ्यमिति भृशंविवृद्धेनभावेन अत्युद्रिक्तयाभक्त्यापरितुष्टःसन् भक्तियोगंसाधुयथातथाउवाच ज्ञानंचेतिज्ञानसाधनम् किंतत् भागवतंनाम
कथंभूतम् तत्त्वमेवसतत्त्वम् आत्मतत्त्वदीपकम् विवृद्धभावेनेतिविशेषणस्यफलमाह यदिति १९ तत्तन्मन्वंतरावतारमाह चक्रमिति स्वतेजःनिजंप्रभावमेवचक्रं
सुदर्शनंबिभर्ति चक्रवदप्रतिहतप्रभावंबिभर्तीत्यर्थः तदेवाह मनुवंशपालकःसन्त्रयाणांलोकानांपृष्ठेउपरिस्थितेसत्यलोकेपिकमनीयांस्वकीर्तिंविस्तारयन्राज-
सुदंडंविधत्ते २० ७

धन्वंतर्यवतारमाह लोकेअवतीर्यधन्वंतरिःसन् पुरुरुजांमहारोगिणाम् स्वनाम्नैवरुजःरोगान्हंति स्वयमेवकीर्तिरितिकीर्त्यतिशयोक्तिः अमृतंमरणशून्यमायुर्य-
स्मात्सः अवअवसन्नंपूर्वं दैत्यैःप्रतिबद्धं यज्ञेभागमवरुधे लभते अवापरुद्धमितिपाठेप्ययमेवार्थः आयुर्विषयंवेदंचानुशास्ति प्रवर्तयति २१ परसुरामावतार
माह जगतःक्षयायविधिनादैवेनोपभृतंसंवर्द्धितंमृत्यवेसमर्पितमितिवा ब्राह्मणेभ्योद्रुह्यतीतितथा अतःउज्झितःपंथावेदमार्गोयेन अतएवनरकार्त्तिलिप्सती
व एवंभूतमवनेःकंटकतुल्यंक्षत्रम् असौमहात्माहरिःउद्धंतिउत्सादयति दीर्घतीक्ष्णधारेणपरशुना २२ रामावतारमाह त्रिभिःअस्मदिति अस्माकंब्रह्मादीनांप्रसा
देस्सुमुखः कलयाभरतादिरूपयासह कलामायातस्याईशः गुरोर्दशरथस्याज्ञायांतिष्ठन् सीतालक्ष्मणाभ्यांसहितोवनमाविवेश यस्मिन्विरोधंकृत्वारावणोनाशं
प्राप्तः २३ यस्मैरामायउदधिर्मार्गंददौ सपदिशीघ्रम् हरोयथात्रिपुरंदिधक्षुःतद्वदरिपुरंलंकांदग्धुमिच्छोः षष्ठीचतुर्थ्यर्थे यद्वापंचमीयम् दिधक्षोःरामात्

धन्वंतरिश्चभगवान्स्वयमेवकीर्तिर्नाम्नानृणांपुरुरुजांरुजआसुहंति यज्ञेचभागममृतायुरवावरुंधआयुष्यवेदमनुशास्त्यवतीर्यलो
के २१ क्षत्रंक्षयायविधिनोपभृतमहात्माब्रह्मध्रुगुज्झितपथंनरकार्तिलिप्सु उद्धंत्यसाववनिकंटकमुग्रवीर्यस्त्रिःसप्तकृत्वउरुधारपर
श्वधेन २२ अस्मत्प्रसादसुमुखःकलयाकलेशइक्ष्वाकुवंशअवतीर्यगुरोर्निदेशे तिष्ठन्वनंसदयितानुजआविवेशयस्मिन्विरुध्यद-
शकंधरआर्तिमार्च्छत् २३ यस्माअदादुदधिरूढभयांगवेपोमार्गंसपद्यरिपुरंहरवद्दिधक्षोः दूरेसुहृन्मथितरोषसुशोणदृष्ट्यातातप्य-
मानमकरोरगनक्रचक्रः २४ वक्षस्थलस्पर्शरुग्णमहेंद्रवाहदंतैर्विडंबितककुब्जुषऊढहासम् सद्योऽसुभिःसहविनेष्यतिदारहर्तुर्वि
स्फूर्जितैर्धनुषउच्चरतोऽधिसैन्ये २५

यद्भयंप्राप्तंतेनांगेकंपोयस्येति कथंभूतउदधिः ऊढंप्राप्तंयद्भयंतेनअंगेषुवे
पः कंपोयस्य अत्रहेतुः दूरेवर्तमानासुहृत्सीता तयानिमित्तभूतयामथितः क्षुभितोरोषः तेनसुशोणा अत्यरुणा दृष्टिस्तयाऽत्यंततप्यमानंमकराणामुरगाणां
नक्राणांचचक्रंयस्मिन् २४ किंच युद्धेरावणस्यवक्षस्स्थलस्पर्शेनरुग्णाभग्नायेमहेंद्रवाहस्यऐरावतस्यदंताः तैर्विडंबिताः स्वधवलिम्नाधवलीकृताः त
त्तद्दिक्षुपतितैःप्रकाशिताइत्यर्थः याएवंभूताः ककुभोदिशः ताःजुषतेसेवतेपालयतीतितथा तस्यदारहर्तूरावणस्य अहोमत्समःकोन्योऽस्तीतिमहागर्वे-
णऊढंप्राप्तंहासमसुभिः प्राणैःसहसद्यःशीघ्रंविनेष्यति अपनेष्यति कैःधनुषोविस्फूर्जितैः टंकारघोषैरेव कथंभूतस्य अधिसैन्येस्वपरसैन्यमध्ये उच्च
रतःउत्कर्षेणविचरतः ककुभ्जयरूढहासमितिपाठे दंतैरुज्ज्वलितानांककुभांजयेनयोरूढहासः संजातगर्वः तंअपनेष्यतीत्यर्थः २५ छ छ

श्रीकृष्णावतारमाह भूमेरितिदशभिः सुरेतराः असुरांशभूताराजानस्तेषांवरूथैः सैन्यैर्विमर्दितायाः भारेणपीडितायाः कलयारामेणसहजातःसन् कोऽसौजातः सितकृष्णोकेशोयस्यभगवतःसएवसाक्षात् सितकृष्णकेशत्वंशोभैवनतुवयःपरिणामकृतम् अविकारित्वात् यत्तूक्तंविष्णुपुराणे उज्जहारात्मनःकेशौसितकृष्णौमहामुनइति यच्चभारते सचापिकेशौहरिरुज्जहेशुक्लमेकमपरंचापिकृष्णम् तौचापिकेशावाविशेतांयदूनांकुलेस्त्रियौरोहिणींदेवकींच तयोरेकोबलभद्रोबभूव-योऽसौश्वेतस्तस्यदेवस्यकेशः कृष्णोद्वितीयःकेशवःसंबभूवकेशोयोऽसौवर्णतःकृष्णउक्तइति तत्तुनकेशमात्रावताराभिप्रायम् किंतुभारावतारणरूपंकार्यंकियदेतन्मत्केशावेवैतत्कर्तुंशक्ताविति द्योतनार्थंरामकृष्णयोर्वर्णसूचनार्थंचकेशोद्धरणमितिगम्यते अन्यथातत्रैवपूर्वापरविरोधापत्तेः कृष्णस्तुभगवान्स्वयमित्येतद्विरोधाच्च कथंभूतःपरमेश्वरतयाजनैःअनुपलक्ष्योमार्गोयस्य तर्हीश्वरत्वेकिंप्रमाणं अतिमानुषकर्मान्यथाऽनुपपत्तिरेवेत्याह आत्मनोमहिमाउपनिबध्यतेअभिव्यज्यतेयेषुतानि २६ एतदेवप्रपंचयति तोकेनेत्यादिना बालेनपूतनायाजीवहरणंयत् रिंखताजानुभ्यांगच्छता अंतरंगतेनमध्यंप्राप्तेन दिविस्पृशोःअ-

भूमेःसुरेतरवरूथविमर्दितायाःक्लेशव्ययायकलयासितकृष्णकेशः जातःकरिष्यतिजनानुपलक्ष्यमार्गःकर्माणिचात्ममहिमोपनिबंधनानि २६ तोकेनजीवहरणंयदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्यचपदाशकटोऽपवृत्तः यद्रिंखताऽन्तरगतेनदिविस्पृशोर्वाउन्मूलनंत्वितरथाऽर्जुनयोर्नभाव्यम् २७ यद्वैव्रजेव्रजपशून्विषतोयपीथान्पालांस्त्वजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या तच्छुद्धयेऽतिविषवीर्यविलोलजिह्वमुच्चाटयिष्यदुरगंविहरन्ह्रदिन्याम् २८ तत्कर्मदिव्यमिवयन्निशिनिःशयानंदावाग्निनाशुचिवनेपरिदह्यमाने उन्नेष्यतिव्रजमतोऽवसितांतकालंनेत्रेपिधाप्य-सबलोऽनधिगम्यवीर्यः २९ गृण्हीतयद्यदुपबंधममुष्यमाताशुल्बंसुतस्यनतुतत्तदमुष्यमाति यज्जृंभतोऽस्यवदनेभुवनानिगोपीसंवीक्ष्यशंकितमनाःप्रतिबोधिताऽऽसीत् ३० नंदंचमोक्ष्यतिभयाद्वरुणस्यपाशाद्गोपान्बिलेषुपिहितान्मयसूनुनाच अन्ह्याप्तृतंनिशिशयानमतिश्रमेणलोकंविकुंठउपनेष्यतिगोकुलंस्म ३१

तुच्चयोःइतरथाअनीश्वरत्वेतन्नभवितव्यम् २७ विषतोयपीथान्विषमयतोयस्यपीथंपानंयेषाम् पालान्गोपांश्चकृपादृष्टिसुधावृष्ट्याजीवयिष्यतीतियमुनायांक्रीडन् उरगंकालियमुच्चाटयिष्यति तच्छुद्धयेतस्यान्ह्रदिन्यानिर्विषत्वाय अतिविषवीर्येणविलोलाअतिचंचलाजिव्हायस्य २८ दिव्यमलौकिकमिवेतिलोकोक्तिः उन्नेष्यतिउद्धरिष्यति शुचिर्ग्रीष्मः तत्संबंधिनिवनेमुंजकइत्यर्थः अतोदावाग्नेर्हेतोःअवसितोनिश्चितःअंतकालोयस्यतम् सबलःसरामःअनधिगम्यदुर्ज्ञेयंवीर्यंयस्य तत्रनिशिनिःशयानमितिकालियदमनेरात्र्यांयमुनातीरे नेत्रेपिधाप्यपिहितेकारयित्वेतिमुंजाटव्यामितिज्ञेयम् २९ उपबध्यतेऽनेनेतिउपबंधंतत्साधनम् शुल्बंदामअमुष्यमातायशोदाऽग्रहीत् अमुष्यउदरेनमातिबंधनसमितंनभवतिनपूर्यतइत्यर्थः गोपीयशोदासंवीक्ष्यदृष्ट्वाप्रतिबोधितानिजैश्वर्यंज्ञापिताआसीदितियत् तच्चकर्मदिव्यमिवेतिसर्वत्रपूर्वेणैवान्वयः ३० वरुणस्यपाशाद्यद्दृतस्मान्मोचयिष्यति मयसूनुनाव्योमनाम्नाआप्तृतंव्याप्तृतम् निशिशयानमितिचवैकुंठप्राप्तिसाधनानुष्ठानाभावोदर्शितःउपनेष्यतिप्रापयिष्यति गोकुलवासिनंजनम् समस्तमित्यर्थः ३१

देवेइंद्रे पशून्नरिरक्षः रिरक्षिषुरित्यर्थः अनघेश्रमरहितेएकस्मिन्नेवकरेसलीलंयथातथामहीध्रंगोवर्धनंधर्ताधारयिष्यति उच्छिलींध्रमुद्धृतंछत्राकमिव स
प्तवर्षाणिवयोयस्यसः ३२ निशिरात्रौनिशाकररश्मिभिः गौर्याधवलायां वनेक्रीडन् कलानिमंजुलानिपदानियस्मिन् तच्च तत् आयतंदीर्घंमूर्च्छितमालाप
विशेषयुक्तंगीतम् तेनउद्दीपितः स्मरएवरुक्यासांतासांगोपीनांहर्तुःशंखचूडस्यशिरोहरिष्यति ३३ येचप्रलंबादयः तेसर्वेहरिणाहेतुभूतेन तदीयंनिलयम
दर्शनंदर्शनायोग्यंवैकुंठम् अलंयास्यंतीत्युत्तरेणान्वयः खरोधेनुकः दर्दुरइवदर्दुरोबकः इभःकुवलयापीडः कपिर्द्विविदः कुजोनरकः ३४ येचमृधेआत्त
चापाः समितौसंग्रामेशालंतेश्लाघंतेतेसमितिशालिनः ननुप्रलंबखरवरकपिबल्वलरुक्मिप्रमुखाः बलभद्रेणनिहताः कांबोजादयश्चभीमार्जुनादिभिः शंब
रःप्रद्युम्नेनयवनोमुचुकुंदेननतुहरिणातत्राह बलोभीमःपार्थइत्यादयोव्याजाह्वयाः कपटनामानियस्यतेन सम्प्रोक्षणस्तुतेनदमिताः कालांतरेयास्यंतीतिभावः
एतच्चसर्वमपिकर्मदिव्यमिव तच्चान्यथानभाव्यमितिपूर्वेणैवसंबंधः ३५ व्यासावतारमाह अनुयुगंमीलितासंकुचिताधीर्येषाम् स्तोकमल्पमायुर्येषांतेस्वनि

गोपैर्मखेप्रतिहतेव्रजविप्लवायदेवेभिवर्षतिपशून्कृपयारिरक्षुः धर्तोच्छिलींध्रमिवसप्तदिनानिसप्तवर्षोमहीध्रमनघैककरेसलीलम् ३२
क्रीडन्वनेनिशिनिशाकररश्मिगौर्यांरासोन्मुखःकलपदायतमूर्च्छितेन उद्दीपितस्मररुजांव्रजभृद्वधूनां हर्तुर्हरिष्यतिशिरोधनदानुगस्य
३३ येचप्रलंबखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाःकुजपौंड्रकाद्याः अन्येचशाल्वकपिबल्वलदंतवक्त्रसप्तोक्षशंबरविदूरथरुक्मिमुख्याः
३४ येवामृधेसमितिशालिनआत्तचापाःकांबोजमत्स्यकुरुकेकयसृंजयाद्याः यास्यंत्यदर्शनमलंबलपार्थभीमव्याजाह्वयेनहरिणानिलयं
तदीयम् ३५ कालेनमीलितधियामवमृश्यनृणांस्तोकायुषांस्वनिगमोबतदूरपारः आविर्हितस्त्वनुयुगंसहिसत्यवत्यांवेदद्रुमंविटपशोवि
भजिष्यतिस्म ३६ देवद्विषांनिगमवर्त्मनिनिष्ठितानांपूर्भिर्मयेनविहिताभिरदृश्यतूर्भिः लोकान्घ्नतांमतिविमोहमतिप्रलोभंवेषंविधायब
हुभाष्यतऔपधर्म्यम् ३७ यर्ह्यालयेष्वपिसतांनहरेःकथाःस्युःपाखंडिनोद्विजजनावृषलानृदेवाः स्वाहास्वधावषडितिस्मगिरोनयत्रशा
स्ताभविष्यतिकलेर्भगवान्युगांते ३८ सर्गेतपोहमृषयोनवयेप्रजेशाःस्थानेचधर्ममखमन्वमरावनीशाः अंतेत्वधर्महरमन्युवशासुराद्या
मायाविभूतयइमाःपुरुशक्तिभाजः ३९

गमःस्वकृतोवेदराशिः बतअहोदूरेपारंयस्येतिदुर्गमइत्यवमृश्यसत्यवत्यांमाविर्भूतःसन्सएवहरिःविटपशःशाखा
भेदेन ३६ बुद्धावतारमाह देवद्विषांनिष्ठितानांनितरांस्थितानां तद्बलेनचपूर्भिःपुरीभिः अदृश्यतूर्भिःअलक्ष्यवेगाभिः मतेर्विमोहःयोग्यतात्यागोयस्मात् मतेःप्रलो
भश्चायुक्तस्वीकारोयस्मात्तंपाखंडवेषंविधाय तेनऔपधर्म्यंपाखंडधर्मं स्वार्थेष्यञ् बहुभाषिष्यतइत्यर्थः ३७ कल्क्यवतारमाह यर्हियदासतामप्यालयेषुगृ
हेषुहरेःकथाःनस्युःत्रैवर्णिकाःपाखंडिनःस्युःशूद्राश्चराजानःस्युः तदाकल्किरूपेणकलेःशास्ताभविष्यति अत्रचब्रह्मनारदसंवादात्प्राग्भाविनोवराहादयःम-
न्वंतरावतारास्तुभूताभाविनश्च धन्वंतरिपरशुरामौतदावर्तेतेश्रीरामादयस्तुभाविनः तत्रतुक्कचिद्भूतादिनिर्देशश्छंदसइतिद्रष्टव्यम् ३८ सृष्ट्यादिकार्यभेदेन-
मायागुणावतारविभूतीराह सर्गइतिस्थानेस्थितौ मखोविष्णुः धर्मश्चमखश्चमनवश्चअमराश्चअवनीशाश्च अंतेसंहारे हरोरुद्रः मन्युवशाःसर्पाःबहुशक्तिधारिणो
भगवतइमाविभूतयः ३९ ७

इदंमयासंक्षेपेणोक्तंविस्तरेणवक्तुंनकोऽपिसमर्थइत्याह पृथिव्याःपरमाणूनपियोविममेगणितवान् तादृशोऽपिकोनुविष्णोर्वीर्यगणनांकर्तुमर्हति कथंभूतस्य
योविष्णुःत्रिपृष्ठंसत्यलोकंचस्कंभधृतवान् किमितिचस्कंभयस्मात्त्रैविक्रमेअस्खलताप्रतिघातशून्येनस्वरंहसास्वपादवेगेनत्रिसाम्यरूपंसदनमाधिष्ठानंतस्मा
दारभ्यउरुअधिकंकंपयानंकंपमानम् कंपेनयानंयस्येतिवा अतःकारणाच्चस्कंभ आत्रिपृष्ठमितिवा छेदः सत्यलोकमभिव्याप्ययःसर्वं धृतवानित्यर्थः तथाच
मंत्रः विष्णोर्नुकमिति अस्यार्थः विष्णोर्नुवीर्याणिकंप्रवोचं कःप्रवोचदित्यर्थः यःपार्थिवानिरजांस्यपिविममेसोपियोविष्णुःत्रेधाविचक्रमाणःत्रिविक्रमंकुर्वन् उत्त-
रंलोकमस्कभाय अवष्टब्धवान्कथंभूतम् सधस्थंसहस्यसधादेशः तिष्ठंतीतिस्थाः तत्रस्थैःदेवैःसहवर्तमानमित्यर्थः ४० एतत्प्रपंचयति नांतमिति पुरुषस्ययन्माया
बलंतस्यांतंनविदामिनवेद्मिदशशतान्याननानियस्यसोऽपिअस्यगुणान्गायन्पारंनसमवस्यति नप्राप्नोति ४१ यदिनकोपिविदंतितर्हिकथंमुच्येरन् तत्कृपयेवेत्या
ह येषामिति दययेत् दयांकुर्यात् तेचयदिनिष्कपटमाश्रितचरणाभवंति तेदुस्तरांदेवमायामतितरंति चकारान्मायावैभवंविदंतिच अथेतिवापाठः प्रत्यक्षमेवतेषां

विष्णोर्नुवीर्यगणनांकतमोऽर्हतीह यःपार्थिवान्यपिकविर्विममेरजांसि चस्कंभयःस्वरंहसाऽस्खलतात्रिपृष्ठंयस्मात्त्रिसाम्यसदनादुरुकंप-
यानम् ४० नांतंविदाम्यहममीमुनयोऽग्रजास्तेमायाबलस्यपुरुषस्यकुतोऽपरेये गायन्गुणान्दशशताननआदिदेवःशेषोऽधुनाऽपिस
मवस्यतिनास्यपारम् ४१ येषांसएवभगवान्दययेदनंतःसर्वात्मनाऽश्रितपदोयदिनिर्व्यलीकम् तेदुस्तरामतितरंतिचदेवमायांनैषांममा
हमितिधीःश्वसृगालभक्ष्ये ४२ वेदाहमंगपरमस्यहियोगमायांयूयंभवश्चभगवानथदैत्यवर्यः पत्नीमनोःसचमनुश्चतदात्मजाश्चप्राची
नबर्हिर्ऋभुरंगउतध्रुवश्च ४३ इक्ष्वाकुरैलमुचुकुंदविदेहगाधिरघ्वंबरीषसगरागयनाहुषाद्याः मांधात्रलर्कशतधन्वनुरंतिदेवदेवव्र-
तोबलिरमूर्तरयोदिलीपः ४४ सौभर्युतंककशिबिदेवलपिप्पलादसारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः येऽन्येविभीषणहनुमदुपेंद्रदत्तपा-
र्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेववर्याः ४५ तेवैविदंत्यतितरंतिचदेवमायांस्त्रीशूद्रहूणशबराअपिपापजीवाः यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षा
स्तिर्यग्जनाअपिकिमुश्रुतधारणाये ४६ शश्वत्प्रशांतमभयंप्रतिबोधमात्रंशुद्धंसमंसदसतःपरमात्मतत्वम् शब्दोनयत्रपुरुकारकवान्
क्रियार्थोमायापरैत्यभिमुखेचविलज्जमाना ४७

मायातरणमित्याह नैषामिति श्वसृगालानांभक्ष्येदेहे ४२ अंतर्ज्ञानाभावेपिमायेयमितिज्ञानंतत्कृ-
पयाबहूनामस्तीत्याह वेदाहमितित्रिभिः यूयमितिसनकादीनंतर्भाव्यबहुलम् दैत्यवर्यःप्रह्लादः मनुःस्वायंभुवः तस्यपत्नीचतदात्मजाः पुत्रोकन्याश्च प्राचीनबर्हिषो
विसर्गलोपश्छांदसः ४३ शतधनुःअनुश्चसंधिरार्षः रंतिदेवाइतिवापाठः ऋगमःऐकपद्ये एतैःसहितोदेवव्रतइत्यर्थः ४४ उपेंद्रदत्तःशक्रः विभीषणादयोवर्यामु
ख्यायेषांते ४५ किंबहुनासत्संगेनसर्वेऽपिविदंतीत्याह तेवाइति अद्भुतःक्रमःपादन्यासोयस्यहरेः तत्परायणास्तद्भक्ताः तेषांशीलेशिक्षायेषांते तथायदिभवंति-
तर्हितेअपिविदंतीत्यर्थः श्रुतेभगवतोरूपेधारणामनोनियमनंयेषांतेविदंतीतिकिमुवक्तव्यम् ४६ किंतद्भगवतःस्वरूपंयस्मिन्मनोधारणांविधायमायांतरतीत्य
पेक्षायामाह शश्वदितिद्वाभ्याम् यद्ब्रह्मेतिविदुर्मुनयः तदेवभगवतःस्वरूपम् किंतद्ब्रह्मतदाह अजस्रंनित्यंचतत्सुखंच विशोकंचेति अजस्रसुखत्वेहेतुः

शश्वत्सदा प्रशान्तमतो नित्यसुखस्वरूपम् विशोकत्वेहेतुः अभयम् कुतः यतः सम्भेदशून्यं अतोऽभयम् द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः तत्कुतः यतः प्रतिबोधमात्रं ज्ञानैकरसम् ननु ज्ञानस्यापि नीलपीताद्याकारेण चक्षुरादिकरणभेदेन च भेदो दृश्यते नेत्याह शुद्धं निर्मलम् ननु दर्शितो विषयकरणोपरागरूपो मल इत्यत आह सदसतः परं विषयकरणसंगशून्यम् वृत्तेरेव तदुपरागो न ज्ञानस्येति भावः ननु तथाऽपि ज्ञात्रा सह भेदः स्यात् न आत्मतत्त्वमात्मनो ज्ञातुः स्वरूपमेव तत् न ततो भिन्नम् ननु तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति शब्दबोध्यत्वप्रतीतेः कुतो बोधरूपत्वं तत्राह शब्दो न यत्रेति आरोपितनिवृत्तावेव शब्दस्य व्यापारो न तद्बोध इत्यर्थः ननु च भवतु नाम निरस्तभेदज्ञानरूपत्वाद्विशोकत्वम् सुखस्य तु नानाकारकसाध्यक्रियाफलत्वात्कथमजस्रसुखत्वं तस्येत्यत आह यत्र बहुकारकसाध्यः क्रियार्थः उत्पाद्यादिचतुर्विधं क्रियाफलं च नास्ति इंद्रियैर्ज्ञानांशाभिव्यक्तिरिव क्रियाभिरानंदांशाभिव्यक्तिमात्रं क्रियते नोत्पत्त्यादिकमिति भावः ननूत्पत्त्याद्यभावेऽपि मायामलापाकरणेन विकार्यत्वमेवं स्यात् ब्रीहीणामिव तुषापाकरणेनेत्याशंक्याह मायाअभिमुखे स्थातुं विलज्जमानेव यस्मात्सरेति दूरतोऽपसरति ४७ तस्मादेवंभूते भगवति नियमितमनसां कृतार्थानां न किमपि कृत्यमस्तीत्याह सहांचतीति सध्र्यक् सहचरं मनः यं प्रतिनियम्य यस्मिन् स्थिरीकृत्य यतयः यत्नशीलाः कर्तोभिदः तन्निरासो-

तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकम् सध्र्यङ् नियम्य यतयो यमकर्तहेतिं जह्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिंद्रः ४८ स श्रेयसामपि विभुर्भगवान्यतोऽस्य भावस्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः देहे स्वधातुविगमेऽनुविशीर्यमाणे व्योमेव तत्र पुरुषो न विशीर्यते ऽजः ४९ सोऽयं तेऽभिहितस्तात भगवान्विश्वभावनः समासेन हरेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्च यत् ५० इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम् संग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलीकुरु ५१

ऽकर्तः तत्र हेतिं साधनं जह्युः त्यजेयुः अनुपयोगात्तन्नाद्रियंत इत्यर्थः उपयोगाभावेन साधनानादरे दृष्टांतः निपीयतेऽस्मिन्निति निपानं कूपः तस्य खनित्रं खननसाधनं यथा स्वयमेव पर्जन्यरूपेण विराजमान इंद्रो नादत्ते तद्वदिति यद्वा स्वेनैव राजत इति स्वराट् दरिद्रः स यथा इंद्रः समृद्धः सन् कर्मकारदशायां गृहीतं निपानखनित्रं जहाति तद्वदित्यर्थः ४८ एवं तावदजस्रसुखं विशोकं ब्रह्मैव भगवतः स्वरूपम् तत्प्राप्तानां च न प्राप्यं कृत्यं वा किंचिदस्तीत्युक्तम् इदानीं ततः प्राक्स एव सर्वफलदाता सर्वकर्मप्रवर्तकश्चेत्याह स एव श्रेयसां फलानां विभुः दातापि तत्र हेतुः भावानां ब्राह्मणादीनां स्वभावैः शमादमादिभिर्विशेषणैः विहितस्य सतः शुभस्य कर्मणो यतः प्रवर्तकात्प्रसिद्धिः यद्वा भावानां महदादीनां स्वभावेन परिणामेन विहितस्य सतः कार्यस्य प्रसिद्धिः स एव स्वर्गादीनां दातेत्यर्थः ननु कर्मकर्तुर्मृतस्य कथं स्वर्गादिफलं स्यात्तत्राह स्वारंभकधातूनां भूतानां विगमे वियोगे सति अन्वनुविशीर्यमाणेऽपि देहे तत्रस्थं व्योमेव यस्तेन सह न विशीर्यते यतः तेन सह न जातः तस्य पुरुषस्य श्रेयसां प्रभुरित्यर्थः ४९ अध्यायत्रयस्यार्थमुपसंहरति सोऽयं ते समासेन संक्षेपेणाभिहितः तमेवाह सदसत्कार्यं कारणं च हरेरन्यन्न भवति ननु हरेः तदव्यतिरेके तद्गतविकारप्रसंगः स्यात् न अन्यस्मात्कारणभूतो हरिः कार्याद्व्यतिरिक्त इत्यर्थः ५० अयं च विभूतीनां संग्रह उदितः ५१

यथावर्णितेननृणांभक्तिर्भविष्यतीत्येवंसंकल्प्यसंचिंत्य तथाहरिलीलाप्राधान्येनश्रीभागवतंवर्णय नतुभक्तिरसविघातेनकेवलंतत्त्वमित्यर्थः ५२ ननुली
लामायाश्रयाकिंतद्वर्णनेनेत्यतआह मायामिति ५३ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमेदेहसंबंधमाक्षिपन्नीशजीवयोः बहून्परिक्षि-
दापृच्छत्पुराणार्थान्बुभुत्सितान् १ त्वमेतद्विपुलीकुर्वित्युक्तंतदेवविपुलीकरणंपृच्छति ब्रह्मणेतित्रिभिः अगुणस्यगुणातीतस्यापि देववद्दर्शनंयस्यसः १
२ निःसंगमनःश्रीकृष्णेनिवेश्येतिस्वप्रयत्नोदर्शितः ३ सोऽपिश्रद्धयाशृण्वतोनावश्यकइत्याह शृण्वतइति स्वप्रयत्नंविनाऽपिभगवान्स्वयमेवहृदिविशति
४ भावसरोरुहंहृदयकमलंप्रविष्टश्चतद्गतंसर्वमलंधुनोति सलिलस्येतिद्रव्यांतरव्यामिश्रणादिनाकुंभस्थेजलेशोधितेतदेवकेवलंशुध्यति नतुनदीतडा
गादिगतम् सचमलःकुंभस्यांतस्तिष्ठत्येव नतुसर्वदाविलीयते अतएवकिंचिच्चलनेनपुनःक्षुभ्यतिच एवंतपोदानादिप्रायश्चित्तंनसर्वथासर्वेषांसर्वपापं
धुनोति किंतुसावशेषं तच्चकस्यचिदेवकिंचिदेव हृदिप्रविष्टमात्रस्तुश्रीकृष्णःसर्वेषांसर्वपापनिःशेषंहरतीत्यनेनदृष्टांतेनोक्तंसलिलस्यमलंयथाशरदिति ५

यथाहरौभगवतिनृणांभक्तिर्भविष्यति सर्वात्मन्यखिलाधारेइतिसंकल्प्यवर्णय ५२ मायांवर्णयतोऽमुष्यईश्वरस्यानुमोदतः शृ-
ण्वतःश्रद्धयानित्यंमाययात्मानमुह्यति ५३ इतिश्रीभागवतेमहा० द्वितीयस्कंधेब्रह्मनारदसंवादेसप्तमोऽध्यायः ७ राजो-
वाच ब्रह्मणाचोदितोब्रह्मन्गुणाख्यानेऽगुणस्यच यस्मैयस्मैयथाप्राहनारदोदेवदर्शनः १ एतद्वेदितुमिच्छामितत्त्वंवेदविदांव
र हरेरद्भुतवीर्यस्यकथालोकसुमंगलाः २ कथयस्वमहाभागयथाऽहमखिलात्मनि कृष्णेनिवेश्यनिःसंगंमनस्त्यक्ष्येकलेवरम् ३
शृण्वतःश्रद्धयानित्यंगृणतश्चस्वचेष्टितम् कालेननातिदीर्घेणभगवान्विशतेहृदि ४ प्रविष्टःकर्णरंध्रेणस्वानांभावसरोरुहम् धुनो
तिशमलंकृष्णःसलिलस्ययथाशरत् ५ धौतात्मापुरुषःकृष्णपादमूलंनमुंचति मुक्तसर्वपरिक्लेशःपान्थःस्वशरणंयथा ६ यदधातु-
मतोब्रह्मन्देहारंभोऽस्यधातुभिः यदृच्छयाहेतुनावाभवंतोजानतेयथा ७ आसीद्यदुदरात्पद्मंलोकसंस्थानलक्षणम् यावानयंवैपुरुष
इयत्तावयवैःपृथक् तावानसावितिप्रोक्तःसंस्थावयववानिव ८ अजःसृजतिभूतानिभूतात्मायदनुग्रहात् ददृशेयेनतद्रूपंनाभिप-
द्मसमुद्भवः ९

ततश्चकृतार्थोभवतीत्याह धौतात्मानिष्पापः मुक्ताःसर्वेरागद्वेषादयःपरिक्लेशायेन पांथःप्रवासादागतःस्वशरणंगृहंयथानमुंचतितद्वत्
६ तदेवंश्रवणोत्सुकत्वमाविष्कृत्यसंदिग्धानर्थान्पृच्छति अधातुमतः धातवोभूतानितत्संबंधशून्यस्यास्यलौकिकस्यात्मनः धातुभिर्देहारंभइतियत् एतत्किंय
दृच्छयानिर्निमित्तंहेतुनावाकर्मादिना भवंतोयथाकज्जानते अतःकथयत्वितिशेषः ७ यश्चासावीश्वरःसोप्येतत्तुल्यदेहवान्प्रोक्तः अतस्तस्यकोविशेषइत्याशयेनपृ-
च्छति आसीदितिसार्द्धेन लोकानांसंस्थानंरचना तदेवलक्षणंस्वरूपंयस्यतत्पद्मंयस्योदरादासीत् असावीश्वरःइयत्तायुक्तैःस्वपरिमितैरवयवैरयंलौकिकःपुरुषो
यावान्यत्संख्याकावयवयुक्तःतावान्प्रोक्तःसंस्थावान् अवयववानिवप्रोक्तःअतःकोविशेषस्तस्येति ८ अवश्यंचविशेषोवाच्यइत्याह अजोब्रह्माभूतानांसृष्ट्युपाधीनां
मात्मानियंतासमष्ट्युपाधित्वात् येनचअनुगृह्णतातस्यरूपंददृशेदृष्टवान् एतच्चतस्यापिद्रष्टुरीशस्यकूटस्थस्याखिलात्मनःसृज्यंसृजामिसृष्टोऽहमीक्षयैवाभिचो-
दितइत्यादिचोक्तमनूद्यते अग्रेतुस्पष्टंभविष्यति ९ ७

प्रश्नांतरमाह सचापीति यत्रशेतेयेनरूपेणावतिष्ठते विश्वस्यस्थित्यादयोयस्मात् एवमादिप्रश्नानांतत्त्वतोऽर्हसिउदाहर्तुमितिसर्वत्रैतेक्रियायाःसंबंधः १० प्रश्नांतरमाह पुरुषस्यावयवैः पूर्वकल्पिताः यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयंतीत्यादौ लोकैश्चामुष्यावयवाइति पातालमेतस्यहिपादमूलमित्यादौचलब्धमुखात्श्रुतवंतोवयम् ११ एवंसंदेहविपर्ययाभ्यांपृष्टम् इदानीमज्ञातान्बहूनर्थान्पृच्छति यावानित्यादिना कल्पोमहान् विकल्पोऽवांतरः भूतादिशब्दोयस्मात् यस्यवाचकइतिवा सतःस्थूलदेहाभिमानिनोमनुष्यपितृदेवादेः आयुषःप्रमाणम् १२ अनुमानप्रकारःपृष्टःविशेषंपृच्छति कालस्येति अनुगतिःप्रवृत्तिः कर्मगतयः कर्मप्राप्यानि स्थानानियादृशीःयादृश्यः १३ गुणानांसत्वादीनां परिणामंदेवादिरूपमिच्छतांगुणिनांजीवानामध्येयस्मिन्परिणामे कर्मणांपुण्यपापानां समावायःसमुदायः केनकर्मसमुदायेनकथंकृतेनकोऽधिकारीदेवादिभावंप्राप्नोतीत्यर्थः १४ भूरादीनांसंभवः एतानिओकांसियेषांप्राणिनांतेषांचसंभवः यच्चेतिसर्वत्रानुषंगः १५ वर्णानामाश्रमाणांचविनिश्चयः तत्तत्स्वभावेनिर्धारः १६ युगेयुगेप्रतियुगयोधर्मः यच्चहरेरवतारानुचरितम् १७ सविशेषःवर्णाश्रमनिबंधनः श्रेणी

सचापियत्रपुरुषोविश्वस्थित्युद्भवाप्ययः मुक्त्वाऽत्ममायांमायेशःशेतेसर्वगुहाशयः १० पुरुषावयवैर्लोकाःसपालाःपूर्वकल्पिताः लोकैरमुष्यावयवाःसपालैरितिशुश्रुम ११ यावान्कल्पोविकल्पोवायथाकालोऽनुमीयते भूतभव्यभवच्छब्दआयुर्मानंचयत्सतः १२ कालस्यानुगतिर्यातुलक्ष्यतेऽण्वीबृहत्यपि यावत्यःकर्मगतयोयादृशीर्द्विजसत्तम १३ यस्मिन्कर्मसमावायोयथायेनोपगृह्यते गुणानांगुणिनांचैव परिणाममभीप्सताम् १४ भूपातालककुब्व्योमग्रहनक्षत्रभूभृताम् सरित्समुद्रद्वीपानांसंभवश्चैतदोकसाम् १५ प्रमाणमंडकोशस्य बाह्याभ्यंतरभेदतः महतांचानुचरितंवर्णाश्रमविनिश्चयः १६ अवतारानुचरितंयदाश्चर्यतमंहरेः युगानियुगमानंचधर्मोयश्चयुगेयुगे १७ नृणांसाधारणोधर्मःसविशेषश्चयादृशः श्रेणीनांराजर्षीणांचधर्मःकृच्छ्रेषुजीवताम् १८ तत्त्वानांपरिसंख्यानंलक्षणंहेतुलक्षणम् पुरुषाराधनविधिर्योगस्याध्यात्मिकस्यच १९ योगेश्वरैश्वर्यगतिर्लिंगभंगस्तुयोगिनाम् वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुराणयोः २० संप्लवःसर्वभूतानांविक्रमःप्रतिसंक्रमः इष्टापूर्तस्यकाम्यानांत्रिवर्गस्यचयोविधिः २१ यश्चानुशायिनांसर्गःपाखंडस्यचसंभवः आत्मनोबंधमोक्षौचव्यवस्थानंस्वरूपतः २२

नांतत्तद्व्यवसायोपजीविनांव्यवहारनियमलक्षणोधर्मः राजर्षीणांप्रजापालनाधिकारिणाम् कृच्छ्रेषुआपत्सुजीवतांसर्वेषाम् १८ सर्वेषांतत्त्वानांप्रकृत्यादीनांपरिसंख्यानम् संख्यालक्षणंस्वरूपम् हेतुतोलक्षणम् तत्तत्कार्यहेतुत्वेनचलक्षणमित्यर्थः पुरुषाराधनस्यविधिःदेवपूजाप्रकारः अष्टांगयोगस्यचविधिः १९ योगेश्वराणामैश्वर्येणाणिमादिनाअर्चिरादिगतिः लिंगशरीरस्यभंगःप्रलयः वेदाऋग्वेदादयःउपवेदाआयुर्वेदादयःधर्माःधर्मशास्त्राणि तेषाम् इतिहासपुराणयोश्चगतिः स्वरूपम् २० संप्लवःअवांतरप्रलयः यद्वासम्यक्प्लवनमुद्भवः विक्रमःस्थितिः प्रतिसंक्रमोमहाप्रलयः इष्टंवैदिकंकर्म पूर्तंस्मार्तम् वापीकूपतडागादिदेवतायतनानिच अन्नप्रदानमारामःपूर्तमित्यभिधीयतइति तत्रचकाम्यानामग्निहोत्रादीनांविधिः त्रिवर्गस्यधर्मार्थकामस्यविधिः अविरोधप्रकारः २१ अनुशायिनांलीनोपाधीनांजीवानांआत्मनोजीवस्यव्यवस्थानंबंधमोक्षातिरिक्तस्वरूपेणावस्थानम् २२ छ छ

उदास्तेप्रलये २३ चशब्दादपृष्टमपि २४ प्रमाणंसम्यक्ज्ञाता यतस्तवब्रह्मनारदव्यासक्रमेणसंप्रदायोस्तीतिसामान्यन्यायेनाह यद्बालदन्येप्रायशोग-
तानुगतिकाएवनतत्त्वविदइत्याह परेचेति २५ ननुतवानशनद्विजकोपाभ्यांव्याकुलस्यकुतःश्रवणंतत्राह नेति नपरायंतिनापगच्छंति नव्याकुलीभवंतीत्य-
र्थः अच्युतकीर्तिपीयूषंपिबतः २६ उपामंत्रितःपृष्टःसंश्वासोपतिश्वतस्य २७ ब्रह्मकल्पेसृष्ट्युपक्रमकल्पे भागवताख्यानेनैवप्रश्नानामुत्तरंदातुमुपक्रां
तवानित्यर्थः २८ पांडूनामृषभःश्रेष्ठःआनुपूर्व्येणेतिप्रस्तावक्रमःअत्रविवक्षितोनप्रश्नक्रमः २९ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांअष्टमोऽध्यायः ८ राजप्रश्नो
त्तरंवक्ष्यन्ब्रह्मणेहरिणोदितम् कथयामासनवमेशुकोभागवतंपुनः १ तत्रयत्तावदुक्तंयदधातुमतइत्यनेनजीवस्यकथंदेहसंबंधइतितत्रोत्तरमाह आत्मनोहरे
र्मायामंतरेणअनुभवरूपस्यात्मनः अर्थेनदृश्येनदेहादिनासंबंधः अंजसातत्त्वतोनघटेत अत्रहेतुः परस्येति स्वप्नद्रष्टुर्यथास्वप्नदेहसंबंधोनघटतेतद्वत् १
संसारोऽपिमाययैवेत्याह बहुरूपः बाल्ययुवादिरूपः देवनारदादिरूपश्च आभाति गुणेषुदेहादिषु २ अतएवभक्तियोगेनतन्निरासेसतिमोक्षोपिघटतइत्याह

यथाऽत्मतंत्रोभगवान्विक्रीडत्यात्ममायया विसृज्यवा यथामायामुदास्तेसाक्षिवद्विभुः २३ सर्वमेतच्चभगवन्पृच्छतेमेऽनुपूर्वशः तत्त्वतो
ऽर्हस्युदाहर्तुंप्रपन्नायमहामुने २४ अत्रप्रमाणंभगवान्परमेष्ठीयथात्मभूः परेचेहानुतिष्ठंतिपूर्वेषांपूर्वजैःकृतम् २५ नमेऽसवःपरायंति-
ब्रह्मन्ननशनादमी पिबतोऽच्युतपीयूषमन्यत्रकुपितद्विजात् २६ सूतउवाच सउपामंत्रितोराज्ञाकथायामितिसत्पतेः ब्रह्मराता-
भृशंप्रीतोविष्णुरातेनसंसदि २७ प्राहभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् ब्रह्मणेभगवत्प्रोक्तंब्रह्मकल्पउपागते २८ यद्यत्परीक्षिदृषभः
पांडूनामनुपृच्छति आनुपूर्व्येणतत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे २९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेप्रश्नविधिर्नामाष्टमोऽध्यायः
८ श्रीशुकउवाच आत्ममायामृतेराजन्परस्यानुभवात्मनः नघटेतार्थसंबंधःस्वप्नद्रष्टुरिवांजसा १ बहुरूपइवाभातिमा
ययाबहुरूपया रममाणोगुणेष्वस्याममाहमितिमन्यते २ यर्हिवावमहिम्निस्वेपरस्मिन्कालमाययोः रमेतगतसंमोहस्त्यक्त्वोदास्तेत
दोभयम् ३ आत्म तत्त्वविशुद्ध्यर्थंयदाहभगवानृतम् ब्रह्मणेदर्शयन्रूपमव्यलीकव्रतादृतः ४

यर्हीति वावशब्दएवार्थेस्वएवमहिम्नियदा
रमेत तदेवाह कालमाययोःपुरुषप्रकृत्योःपरस्मिन् तदाउभयमहंममेतिचत्यक्त्वाउदास्ते पूर्णरूपेणावतिष्ठतेतदुक्तम् ययासंमोहितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्म
कम् परोऽपिमनुतेनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यते अनर्थोपशमंसाक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतोविद्वांश्चक्रेसात्वतसंहितामिति ३ यच्चोक्तंपरमेश्वरस्यापि
देहसंबंधाविशेषात्कथंतद्भक्त्यामोक्षःस्यादिति आसीद्यदुदरात्पद्ममित्यादिनातत्राह आत्मनोजीवस्यतत्त्वविशुद्ध्यर्थंतत्त्वज्ञानार्थंतद्भक्तस्यैवकिंतत् यत्तपआ
दिनाभजनभगवान्ब्रह्मणेआह किंकुर्वन् ऋतंसत्यंचिद्घनंरूपंदर्शयन् दर्शनेहेतुः अव्यलीकेनव्रतेनतपसाआदृतःसेवितःसन् अयंभावः जीवस्याविद्यया
मिथ्यारूपदेहसंबंधः ईश्वरस्यतुयोगमाययाचिद्घनलीलाविग्रहाविर्भावइतिमहान्विशेषः अतस्तद्भजनान्मोक्षोपपत्तिरिति ४ ७ ७ ७

भगवद्भजनादेवतत्त्वज्ञानमित्येतत्प्रपंचयिष्यन् ब्रह्मणोऽपितत्त्वज्ञानंतत्प्रसादादेवेतिदर्शयितुमितिहासमाह सइत्यादिना परोगुरुः भक्तिरहस्योपदेष्टा स्व
धिष्ण्यंपद्ममास्थायअधिष्ठाय तस्याधिष्ठानान्वेषणायपूर्वंजलेनिमग्नः परावृत्तस्वधिष्ण्येस्थितइत्यर्थः ऐक्षततत्कथंस्रष्टव्यमित्यालोचितवान् तादृशींप्रज्ञा
म् अत्रसृष्टिविषयेसंमतामव्यभिचारिणीम् विधिःप्रकारः ५ सृष्टिंचिंतयन्कदाचित्द्व्यक्षरंवचः अंभसिउपाशृणोत् उपसमीपेश्रुतवान् तेअक्षरेदर्शयति
कादयोमावसानाः स्पर्शाःतेषुयत् षोडशंतकारः यच्चैकविंशंपकारः वचसोनिर्देशार्थंतदर्थमाह हेनृपनिष्किंचनानांत्यक्तधनानांधनंयद्विदुःयेनतपोधनाइ
तिप्रसिद्धाःतच्चद्विर्गदितंतपतपेति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् तस्यवाप्सांसादरविधिरूपाम्‌अशृणोदित्यर्थः ६ एवंनिशम्यतस्यवचसोवक्तुर्दिदृक्षयाततःप्र
चलितःसन्दिशोविलोक्य पुनःस्वधिष्ण्यमास्थायकेनचित्प्रत्यक्षंनियुक्तइवतच्चात्मनोहितंविमृश्यतपसिमनोधृतवानित्यर्थः ७ ततश्चसःब्रह्माअखिलानांलो
कानांतापनंप्रकाशकंतपः अतप्यतकृतवान् तपतपेत्येतस्यवचसोर्थेअमोघंदर्शनंयस्य जितःअनिलःआत्मामनश्चयेन विजितानिउभयेंद्रियाणिज्ञानकर्मात्मका

सआदिदेवोजगतांपरोगुरुःस्वधिष्ण्यमास्थायसिसृक्षयैक्षत तांनाध्यगच्छद्दृशमत्रसंमतांप्रपंचनिर्माणविधिर्यया भवेत् ५ सचिंतयन्
द्व्यक्षरमेकदांऽभस्युपाशृणोद्विर्गदितंवचोविभुः स्पर्शेषुयत्षोडशमेकविंशंनिष्किंचनानांनृपयद्धनंविदुः ६ निशम्यतद्वक्तृदिदृक्षयादि
शोविलोक्यतत्रान्यदपश्यमानः स्वधिष्ण्यमास्थायविमृश्यतद्धिततपस्युपादिष्टइवादधेमनः ७ दिव्यंसहस्राब्दममोघदर्शनोजितानिला
त्माविजितोभयेंद्रियः अतप्यतस्माखिललोकतापनंतपस्तपीयांस्तपतांसमाहितः ८ तस्मैस्वलोकंभगवान्सभाजितःसंदर्शयामासपरं
नयत्परम् व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसंस्वदृष्टवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतम् ९ प्रवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः नय
त्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः १० श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगवस्त्राःसुरुचःसुपेशसः सर्वेचतुर्बाहवउ
न्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाःसुवर्चसः प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चसःपरिस्फुरत्कुंडलमौलिमालिनः ११ भ्राजिष्णुभिर्यःपरितोविराज
तेलसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् विद्योतमानःप्रमदोत्तमाद्युभिःसविद्युदभ्रावलिभिर्यथानभः १२

नियेन तपतांतपश्चरतांमध्येतपीयान्
अतिशयेनतपस्वी ८ तस्मैब्रह्मणेस्वलोकंवैकुंठाख्यंपरंश्रेष्ठम् नयत्परंयतःपरमुत्कृष्टमन्यन्नास्ति तमेवलोकमनुवर्णयतिपंचभिः व्यपेताःसंक्लेशादयोयस्मा
त् स्वदृष्टवद्भिःसत्पुण्यवद्भिः यद्वास्वस्यदृष्टंदर्शनमस्तियेषाम् आत्मविद्भिरित्यर्थः ९ तयोःताभ्यांमिश्रंसत्त्वंचनप्रवर्तते किंतुशुद्धमेवसत्त्वम् कालविक्रमोनाशः
अपरेरागलोभादयोनसंतीतिकिमुवक्तव्यम् अनुव्रताःपार्षदाः १० श्यामाश्चतेअवदाताश्च पद्मनेत्राःपीतांबराःसुरुचः अतिकमनीयाःसुपेशसःअतिसुकु
माराःउन्मिषंतइवप्रभावंतोमणिप्रवेकामण्युत्तमायेषुतानिनिष्कानिपदकान्याभरणानिचयेषांते सुवर्चसःअतितेजस्विनः प्रवालादिवत् वर्चोवर्णोयेषांते प
रितःस्फुरंतिकुंडलानिमौलयोमालाश्चसंतियेषांते ११ पार्षदान्अनुवर्ण्यपुनरपिलोकमनुवर्णयति भ्राजिष्णुभिर्देदीप्यमानाभिःप्रमदोत्तमानांदिवःकांत
यस्ताभिर्विद्योतमानाः सहविद्युद्भिर्वर्तमानाःसविद्युतःताभिरभ्रावलिभिः तत्रविद्युतइवस्त्रियः अभ्रपंक्तयइवविमानानिनभइवलोकः १२ ६७ ६८

श्रीः संपत्‌रूपिणी मूर्तिमती मानंपूजां विभूतिभिर्नानाविभवैः प्रेंखमांदोलं संश्रिता कुसुमाकरो वसंतस्तस्यानुगाः भ्रमराः तैर्विविधं गीयमानास्वयं तु प्रियस्य हरेः कर्मगायतीव भवति १३ य एवंभूतो लोकः तत्र तस्मिन् १४ भृत्यानां प्रसादे अभिमुखम् दृगेव आसव इव दृष्टृणां हर्षकरी यस्य तम् प्रसन्नहासमरुणलोचने यस्य वक्षसि स्थितया च श्रिया लक्षितं अलंकृतमित्यर्थः १५ अध्यर्हणीयं वरिष्ठं सिंहासनं चतस्रः प्रकृतिपुरुषमहदहंकाररूपाः षोडश एकादशेंद्रियपंचमहाभूताख्याः पंचतन्मात्ररूपायाः शक्तयस्ताभिर्वृतम् स्वैः भगैः स्वाभाविकैरैश्वर्यादिभिः इतरत्र योगिषु अध्रुवैरागंतुकैः साधारणैरित्यर्थः एवंसत्यपि स्व एव धामन् स्वरूप एव रममाणम् अत एवेश्वरम् १६ तस्य दर्शनेन यः आल्हादः तेन परिप्लुतं व्याप्तमांतरमंतःकरणं यस्य हृष्यंती रोमांचिता तनुर्यस्य प्रेमभरेण अश्रूणि लोचनेषु यस्य विश्वसृक् ब्रह्मा पारमहंस्येन पथा ज्ञानमार्गेण १७ तं ब्रह्माणं भगवान् बभाषे प्रजाविसर्गे कार्ये निजशासनार्हणं स्वनियोगा

श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः प्रेंखं श्रिता या कुसुमाकरानुगैर्विगीयमाना प्रियकर्म गायती १३ ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिं श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् सुनंदनंदप्रबलार्हणादिभिः स्वपार्षदमुख्यैः परिसेवितं विभुम् १४ भृत्यप्रसादाभिमुखं दृगासवं प्रसन्नहासारुणलोचनाननम् किरीटिनं कुंडलिनं चतुर्भुजं पीतांबरं वक्षसि लक्षितं श्रिया १५ अध्यर्हणीयासनमास्थितं परं वृतं चतुःषोडशपंचशक्तिभिः युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवैः स्व एव धामन् रममाणमीश्वरम् १६ तद्दर्शनाल्हादपरिप्लुतांतरो हृष्यत्तनुः प्रेमभराश्रुलोचनः ननाम पादांबुजमस्य विश्वसृक् यत्पारमहंस्येन पथाऽधिगम्यते १७ तं प्रीयमाणं समुपस्थितं तदा प्रजाविसर्गे निजशासनार्हणम् बभाष ईषत्स्मितशोचिषा गिरा प्रियः प्रियं प्रीतमनाः करे स्पृशन् १८ श्रीभगवानुवाच त्वयाऽहं तोषितः सम्यग्वेदगर्भ सिसृक्षया चिरं भृतेन तपसा दुस्तोषः कूटयोगिनाम् १९ वरं वरय भद्रं ते वरेशं माऽभिवांछितम् ब्रह्मञ्छ्रेयःपरिश्रामः पुंसां मद्दर्शनावधिः २० मनीषितानुभावोऽयं मम लोकावलोकनम् यदुपश्रुत्य रहसि चकर्थ परमं तपः २१ प्रत्यादिष्टं मया तत्र त्वयि कर्मविमोहिते तपो मे हृदयं साक्षादात्माऽहं तपसोऽनघ २२ सृजामि तपसैवेदं ग्रसामि तपसा पुनः बिभर्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुश्चरं तपः २३

ईम् प्रजाविसर्गे समुपस्थितमिति वान्वयः ईषत्स्मितेन शोचिर्दीप्तिः शोभा यस्याः तया गिरा १८ सिसृक्षया हेतुना चिरं संभृतेन तपसाऽहं सम्यक् तोषितः दुस्तोषः तोषयितुमशक्यः १९ मा इति माम् श्रेयसां फलानां परिश्रामः परिश्रमः साधनप्रयासः मम दर्शनमवधिर्यस्य स तथा अतोऽधिकं तु पुनः फलं नास्तीत्यर्थः २० एतच्च मत्कृपयैव त्वया प्राप्तमित्याह मनीषितमिच्छा तुभ्यमिदं दातव्यमिति या मम इच्छा तस्यानुभावोऽयं कोऽसौ तमाह ममलोकस्यावलोकनं यत् न चेदं मयैव तपोबलेन प्राप्तमिति स्वातंत्र्यं मन्यस्व तत्प्रवृत्तेरपि मत्कृतत्वादित्याह रहसि तप तपेति यदुच उपश्रुत्य परमं तपश्चकर्थ कृतवानसि २१ तदपि त्वां प्रति मयैवादिष्टमुपदिष्टम् कदा तत्र तदा सृष्ट्यारंभे त्वयि कर्मणि कार्येऽर्थे विमोहिते सति तच्च तपो नाम ममैव शक्तिरित्याह तपो मे हृदयं तरंगा शक्तिः आत्मा स्वरूपम् यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतेः २२ ग्रसामि संहरामि बिभर्मि पालयामि वीर्यं शक्तिः २३ ॐ ॐ ॐ

अध्यक्षः अधिष्ठाता गुहां गुहायाम् बुद्धाववस्थितः सन्नपि वेद तथापीत्युत्तरेणान्वयः २४ नाथमानस्य याचमानस्य उपतप्यमानस्येति वा हे नाथ नाथय आशंसय प्रयच्छ नाथितं याचितम् नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु नाथितमेवाह परं सूक्ष्ममवरं स्थूलं च ते रूपं यथा जानीयाम् २५ यथा चलं क्रीडसि तद्विषयामनीषां मयि धेहीत्युत्तरेणान्वयः नानाशक्त्युपबृंहितं विश्वं विलुपन् विविधं सृजन् बिभ्रत् पालयन् आत्मना स्वयमेव आत्मानं ब्रह्मादिरूपं गृह्णन् अनुगृह्णन् क्रीडसि २६ ऊर्णुते तंतुभिः आत्मानमाच्छादयति २७ तत्किं सृष्टेरुद्विग्न एव तत्त्वज्ञानं प्रार्थयसे नेत्याह भगवता त्वया शिक्षितमनुशिष्टमतंद्रितः अनलसः सन् करिष्यामि तर्हि किमनेन तत्त्वज्ञानेन तत्राह यस्मादेवंभूतात्तवानुग्रहात् प्रजासर्गमीहमानः कुर्वन्नपि अहंकारादिभिर्बद्धो न भवेयमिति २८ अवश्यं च मदो भविता स तु कंचित्कालं मा भूदिति प्रार्थयते यावदिति भो ईश ते त्वया लौकिकस्य सख्युः सखेवाहं कृतः करस्पर्शनादिना ममत्वेन संमानितः सन् प्रजासर्गरूपे तव परिकर्मणि सेवायां स्थितोऽविक्लवोऽव्याकुल एव यावत् जनं विभजामि उत्तममध्यमादिभेदेन सृजामि तावत् त्वत्संमानादहमप्यजः स्वतंत्र इति

ब्रह्मोवाच भगवन्सर्वभूतानामध्यक्षोऽवस्थितो गुहाम् वेद ह्यप्रतिरुद्धेन प्रज्ञानेन चिकीर्षितम् २४ तथापि नाथमानस्य नाथ नाथय नाथितम् परावरे यथा रूपे जानीयां ते त्वरूपिणः २५ यथात्ममायायोगेन नानाशक्त्युपबृंहितम् विलुम्पन्विसृजन्गृह्णन्बिभ्रदात्मानमात्मना २६ क्रीडस्यमोघसंकल्प ऊर्णनाभिर्यथोर्णुते तथा तद्विषयां धेहि मनीषां मयि माधव २७ भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतंद्रितः नेहमानः प्रजासर्गं बध्येयं यदनुग्रहात् २८ यावत्सखा सख्युरिवेश ते कृतः प्रजाविसर्गे विभजामि भो जनम् अविक्लवस्ते परिकर्मणि स्थितो मा मे समुन्नद्धमदोऽजमानिनः २९ **श्रीभगवानुवाच** ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम् सरहस्यं तदंगं च गृहाण गदितं मया ३० यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ३१ अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम् पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ३२ ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तमः ३३

मानिनो मे समुन्नद्ध उत्कटो मदो मा भूत् यद्वा मदो मा समुन्नद्ध मा समुन्नह्यताम् उद्रिक्तो न भवेदित्यर्थः २९ ज्ञानं शास्त्रोत्थम् विज्ञानमनुभवः रहस्यं भक्तिः सुगोप्यमपि वक्ष्यामीत्यादि निर्देशात् तस्यांगं साधनम् ३० यावान् स्वरूपतः यथाभावः यादृक्सत्तावान् यानि रूपाणि गुणाः कर्माणि च यस्य ३१ एतदेव सम्यगुपदिशन् यावानित्यस्यार्थं स्फुटयति अहमेवाग्रे सृष्टेः पूर्वमासम् स्थितः नान्यत्किंचित् यत् सत् स्थूलम् असत् सूक्ष्मम् परं तयोः कारणं प्रधानं तस्याप्यंतर्मुखतया तदा मय्येव लीनत्वात् अहं च तदा आसमेव केवलं न चान्यदकरवम् पश्चात्सृष्टेरनंतरमप्यहमेवास्मि यदेतद्विश्वं तदप्यहमस्मि प्रलये योऽवशिष्येत सोऽप्यहमेव अनेन चानाद्यनंतत्वादद्वितीयत्वाच्च परिपूर्णोऽहमित्युक्तं भवति ३२ यथात्ममायायोगेनेत्यनेन मायाया अपि पृष्टत्वात् वक्ष्यमाणोपयोगित्वाच्च मायां निरूपयति ऋतेऽर्थं विनाऽपि वास्तवमर्थं यद्यतः किमप्यनिरुक्तम् आत्मनि अधिष्ठाने प्रतीयेत सदपि च न प्रतीयेत तत् आत्मनो मम मायां विद्यात् यथा आभासो द्विचंद्रादिरिति अर्थं विना प्रतीतौ दृष्टांतः यथा तम इति सतोऽप्रतीतौ तमो राहुर्यथा ग्रहमंडले स्थितोऽपि न दृश्यते ३३ ७ ७ ७

यथाभावइत्येतत्स्पष्टयति यथामहाभूतानिभौतिकेषु अनुसृष्टेरनंतरं प्रविष्टानितेषूपलभ्यमानत्वात् अप्रविष्टानिच प्रागेवकारणतयातेषुविद्यमानत्वात् यथातेषुभूतभौतिकेषुअहंनचतेष्वहम् एवंभूताममसत्तेत्यर्थः ३४ साधनमाह आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुनाएतावत्त्वमेवजिज्ञास्यंविचार्यम् तदेवाह अन्वयः कार्येषुकारणत्वेनानुवृत्तिः कारणावस्थायांचतेभ्योव्यतिरेकः तथाजाग्रदाद्यवस्थासुतत्तत्साक्षितयाऽन्वयः व्यतिरेकश्चसमाध्यादौ एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यांयत्स्यात् सर्वत्रसर्वदाचतदेवात्मेति ३५ यत्प्रार्थितंनेहमानःप्रजासर्गमितितत्प्रसादीकरोति एतन्मतंसम्यगनुतिष्ठसमाधिनाचित्तैकाग्र्येण कल्पेषु विकल्पाः विविधाःसृष्टयस्तेषु विमोहं कर्तृत्वाभिनिवेशंनयास्यतीति ३६ एवंसप्रदिश्यउपदिश्यजनानांपरमेष्ठिनंपरमेआधिपत्येस्थितंब्रह्माणम् आत्मनस्तद्रूपंन्यरुणत् अंतर्हितवान् ३७ अंतर्हितःइंद्रियार्थःप्रत्यक्षरूपंयेन तस्मैबद्धांजलिः ३८ तदनंतरंपूर्वोक्तोब्रह्मनारदसंवादःप्रवृत्तइत्याह प्रजापतिः

यथामहांतिभूतानिभूतेषूच्चावचेष्वनु प्रविष्टान्यप्रविष्टानितथातेषुनतेष्वहम् ३४ एतावदेवजिज्ञास्यंतत्त्वजिज्ञासुनात्मनः अन्वयव्यतिरेकाभ्यांयत्स्यात्सर्वत्रसर्वदा ३५ एतन्मतंसमातिष्ठपरमेणसमाधिना भवान्कल्पविकल्पेषुनविमुह्यतिकर्हिचित् ३६ श्रीसुकउवाच संप्रदिश्यैवमजनोजनानांपरमेष्ठिनम् पश्यतस्तस्यतद्रूपमात्मनोन्यरुणद्धरिः ३७ अंतर्हितेंद्रियार्थायहरयेविहितांजलिः सर्वभूतमयोविश्वंससर्जेदंसपूर्ववत् ३८ प्रजापतिर्धर्मपतिरेकदानियमान्यमान् भद्रंप्रजानामन्विच्छन्नातिष्ठत्स्वार्थकाम्यया ३९ तंनारदःप्रियतमोरिक्थादानामनुव्रतः शुश्रूषमाणःशीलेनप्रश्रयेणदमेनच ४० मायांविविदिषन्विष्णोर्मायेशस्यमहामुनिः महाभागवतोराजन्पितरंपर्यतोषयत् ४१ तुष्टंनिशाम्यपितरंलोकानांप्रपितामहम् देवर्षिःपरिपप्रच्छभवान्यन्माऽनुपृच्छति ४२ तस्माइदंभागवतंपुराणंदशलक्षणम् प्रोक्तंभगवताप्राहप्रीतःपुत्रायभूतकृत् ४३ नारदःप्राहमुनयेसरस्वत्यास्तटेनृप ध्यायतेब्रह्मपरमंव्यासायामिततेजसे ४४ यदुताहंत्वयापृष्टोवैराजात्पुरुषादिदम् यथासीत्तदुपाख्यास्येप्रश्नानन्यांश्चकृत्स्नशः ४५ इतिश्रीभागवते महापुराणेद्वितीयस्कंधेनवमोऽध्यायः ९ श्रीसुकउवाच अत्रसर्गोविसर्गश्चस्थानंपोषणमूतयः मन्वंतरेशानुकथानिरोधोमुक्तिराश्रयः १

रितिपंचभिः प्रजानांभद्रमन्विच्छन्विमृशन् सैवस्वार्थकाम्यास्वप्रयोजनेच्छातयायमान्नियमानन्वतिष्ठत ३९ रिक्थादानांपुत्राणांमध्ये प्रियतमः तंपितरंसेवमानः शीलादिनापरितोषयामास ४० किमिच्छन्विष्णोर्मायांविविदिषन् ४१ निशाम्यदृष्ट्वाज्ञात्वेत्यर्थःमामाम् ४२ भगवताचतुःश्लोक्यासंक्षेपेणप्रोक्तंविस्तरेणप्राह दशलक्षणानि लक्षणीयाअर्थाविद्यंतेयस्मिन्तत् ४३ तत्संप्रदायतोभागवतंमयाज्ञातमित्याशयेनाह नारदइति ४४ भागवतव्याख्यानेनैवत्वत्प्रश्नानामुत्तरंदास्यामीत्याह यदुतेति पुरुषावयवैर्लोकाःसपालाःपूर्वकल्पिताइत्यादिनावैराजात्पुरुषादिदंविश्वंकथमासीदितियदहंत्वयापृष्टः तद्यथावदुपाख्यामि शृण्विति ४५ इतिद्वितीयस्कंधेटी० नवमोऽध्यायः ९ ततोभागवतव्याख्याद्वारेवदशमेस्फुटम् राजप्रश्नोत्तरंवक्तुमारेभेबादरायणिः १ दशलक्षणंपुराणमाहेत्युक्तम् तानिदशलक्षणानिदर्शयति अत्रेति मन्वंतराणिईशानुकथाश्चेति द्वंद्वः सर्गादयोत्रदशार्थालक्ष्यंते १

नन्वेवमर्थभेदाच्छास्त्रभेदःस्यात्तत्राह दशमस्याश्रयस्यविशुद्ध्यर्थंतत्त्वज्ञानार्थंनवानांलक्षणंस्वरूपम् एकस्यैवप्राधान्यान्नायंदोषइत्यर्थः नन्वत्रनैवंप्रती-
यते अतआह श्रुतेनश्रुत्यैवस्तुत्यादिस्थानेषु अंजसासाक्षाद्वर्णयंति अर्थेनतात्पर्यवृत्त्याचतत्तदाख्यानेषु २ सर्गादीनांप्रत्येकंलक्षणमाह भूतानिआका
शादीनि मात्राणिचशब्दादीनिइंद्रियाणिच धीशब्देनमहदहंकारौ गुणानांवैषम्यात् परिणामात् ब्रह्मणःपरमेश्वरात् कर्तृभूतादीनांयद्विराड्रूपेणस्वरूपतश्चजन्म
ससर्गःपुरुषोवैराजः तत्कृतःपौरुषःचराचरसर्गोविसर्गइत्यर्थः ३ वैकुंठस्यभगवतोविजयः सृष्टानांतत्तन्मर्यादापालनेनोत्कर्षः स्थितिःस्थानम् स्वभक्तेषुत
स्यानुग्रहः पोषणम् तदनुगृहीतानांसतामन्वंतराधिपतीनांधर्मः कर्मणांवासनाःवेऊतंतुसंताने ऊयंतेकर्मभिःसंतन्यतइत्यूतयः यद्वा वृत्त्यर्थात्संश्लेषार्थाद्वाऽ
वतेर्धातोरिदंरूपम् ऊयंतेकर्मभिर्बध्यंतेसंश्लिष्यंतइतिवाऊतयइत्यर्थः ४ हरेरवतारानुचरितमस्यानुवर्तिनांचसत्कथाईशानुकथाःप्रोक्ताइत्यर्थः ५ निरो-
धमाह अस्यात्मनोजीवस्यहरेर्योगनिद्रामनुपश्चाच्छक्तिभिश्चोपाधिभिःसहशयनंलयः निरोधःअन्यथारूपमविद्ययाऽध्यस्तंकर्तृत्वादिहित्वास्वरूपेणब्रह्म
तयाव्यवस्थितिर्मुक्तिः ६ आभासःसृष्टिःनिरोधोलयश्चयतोभवति अध्यवसीयतेप्रकाशतेचसब्रह्मेतिपरमात्मेतिप्रसिद्धः आश्रयःकथ्यते ७ आध्य

दशमस्यविशुद्ध्यर्थंनवानामिहलक्षणम् वर्णयंतिमहात्मानःश्रुतेनार्थेनचांजसा २ भूतमात्रेंद्रियधियांजन्मसर्गउदाहृतः ब्रह्मणोगु
णवैषम्याद्विसर्गःपौरुषःस्मृतः ३ स्थितिर्वैकुंठविजयःपोषणंतदनुग्रहः मन्वंतराणिसद्धर्मऊतयःकर्मवासनाः ४ अवतारानुचरितंह
रेश्चास्यानुवर्तिनाम् पुंसामीशकथाःप्रोक्तानानाख्यानोपबृंहिताः ५ निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनःसहशक्तिभिः मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारू
पंस्वरूपेणव्यवस्थितिः ६ आभासश्चनिरोधश्चयतश्चाध्यवसीयते सआश्रयःपरंब्रह्मपरमात्मेतिशब्द्यते ७ योऽध्यात्मिकोयंपुरुषः
सोऽसावेवाधिदैविकः यस्तत्रोभयविच्छेदःसस्मृतोह्याधिभौतिकः ८ एकमेकतराभावेयदानोपलभामहे त्रितयंतत्रयोवेदसआत्मा-
स्वाश्रयाश्रयः ९

यस्वरूपपरोक्षानुभवेनस्पष्टंदर्शयितुमध्यात्मादिविभागमाह योऽयमध्यात्मिकःपुरुषःचक्षुरादिकरणाभिमानीद्रष्टाजीवः सएवा
धिदैविकः चक्षुराद्यधिष्ठातासूर्यादिः तत्रैकस्मिन्नेवउभयोर्द्विरूपयोर्विच्छेदोयस्मात्सआधिभौतिकः चक्षुर्गोलकाद्युपलक्षितोदृश्योदेहः पुरुषइतिपुरुष
स्यजीवस्योपाधिः सवाएषपुरुषोऽन्नरसमयइत्यादिश्रुतेः ८ एकमेकतराभावइत्येतेषामन्योन्यसापेक्षसिद्धित्वेनानात्मत्वंदर्शयति तथाहि दृश्यंवि
नातस्मतीत्यनुमेयंकरणंनसिध्यति नापिद्रष्टा नचतद्विनाकरणप्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठातासूर्यादिः नचतंविनाकरणंप्रवर्तते नचतद्विनादृश्यमित्येवमे
कतरस्याभावेएकंनोपलभामहे तत्रतदातत्त्रितयमालोचनात्मकेनप्रत्ययेनयोवेदसाक्षितयापश्यति सपरमात्माआश्रयः तेषामपिपरस्परमाश्रय
त्वमस्त्येवेतितद्व्यवच्छेदार्थंविशेषणम् स्वाश्रयः अनन्याश्रयः सचासावन्येषामाश्रयश्चेति तथाचभगवान्वक्ष्यति दृग्रूपमार्कंवपुरत्ररंध्रेपरस्परं-
सिध्यतियःस्वतःखे आत्मायदेषामपरोयआद्यःस्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धसिद्धिरिति एतेनैवव्यभिचारित्वात्तेषांमायामयत्वमप्युक्तम् अ
तएवपुरुषावयवैर्लोकाःसपालाःपूर्वकल्पिताः लोकैरमुष्यावयवाःसपालैरित्यनेनोक्तोविरोधोपिपरिहृतः ९ ७ ७ ७ ७

उक्तमेवाध्यात्मादिविभागंप्रपंचयन् यदुक्तंहंत्वयापृष्टोवैराजात्पुरुषादिदम् यथाऽसीत्तदुपाख्यास्यइतियत्प्रतिज्ञातंतदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुषइत्यादि
ना पुरुषोवैराजः अंडंविनिर्भिद्यपृथक्कृत्यविनिर्गतः पृथक्स्थितइत्यर्थः अयनंस्थानमन्विच्छन् विमृशन् यतःशुचिःस्वयमतःशुचीःशुद्धाःअपः गर्भो
दकसंज्ञाःअस्राक्षीत् ससर्ज १० अप्सुवासंनारायणनामनिरुक्त्यास्पष्टयति तेन अप्सुवासेन यद्यस्मात्पुरुषोनरः तस्मादुद्भवोयासांताः नाराःआपोऽ
यनमस्येतिनारायणइत्यर्थः तदुक्तम् आपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः अयनंतस्यताःपूर्वंतेननारायणःस्मृतइति ११ तस्यप्रभावमाह द्रव्यमुपादानम्
कर्मादीनिनिमित्तानि जीवोभोक्ता यस्यानुग्रहात्संति कार्यक्षमाभवंतीत्यर्थः १२ योगएवतल्पंशय्या तस्मात् वीर्यंगर्भरूपंदेहंहिरण्मयमिवप्रकाशबहुलम् १३
तस्यैवप्रपंचः अथेत्यादिना १४ अंतःशरीरेयआकाशःतस्मात् क्रियाशक्त्यातत्रविविधंचेष्टमानस्यसतः ओजःइंद्रियशक्तिः सहोमनःशक्तिः बलंदेहशक्तिः ततः
शक्त्यात्मकात्सूक्ष्माद्रूपात् प्राणःसूत्राख्यःमहान्मुख्यःअसुःप्राणःसर्वेषाम् १५ महत्त्वंदर्शयति प्राणाइंद्रियाणि यंप्राणंतंचेष्टांकुर्वंतमनुपश्चात् प्राणंतिचे-

पुरुषोंऽडंविनिर्भिद्ययदाऽसौसविनिर्गतः आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचिःशुचीः १० तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासुसहस्रपरिव
त्सरान् तेननारायणोनामयदापःपुरुषोद्भवाः ११ द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजीवएवच यदनुग्रहतःसंतिनसंतियदुपेक्षया १२ एको
नानात्वमन्विच्छन्योगतल्पात्समुत्थितः वीर्यंहिरण्मयंदेवोमाययाव्यसृजत्त्रिधा १३ अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमितिप्रभुः अथैकं
पौरुषवीर्यंत्रिधाभिद्यततच्छृणु १४ अंतःशरीरआकाशात्पुरुषस्यविचेष्टतः ओजःसहोबलंजज्ञेततःप्राणोमहानसुः १५ अनुप्राणंति
यंप्राणाःप्राणंतंसर्वजंतुषु अपानंतमपानंतिनरदेवमिवानुगाः १६ प्राणेनाक्षिपताक्षुत्तृडंतराजायतेप्रभोः पिपासतोजक्षतश्चप्राङ्मुखं
निरभिद्यत १७ मुखतस्तालुनिर्भिन्नंजिह्वातत्रोपजायते ततोनानारसोजज्ञेजिह्वयायोऽधिगम्यते १८ विवक्षोर्मुखतोभूम्नोवह्निर्वा-
ग्व्याहृतंतयोः जलेवैतस्यसुचिरंनिरोधःसमजायत १९ नासिकेनिरभिद्येतांदोधूयतिनभस्वति तत्रवायुर्गंधवहोघ्राणोनसिजिघृक्ष
तः २० यदात्मनिनिरालोकमात्मानंचदिदृक्षतः निर्भिन्नेह्यक्षिणीतस्यज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः २१

ष्टांकुर्वंति अपानंतंचेष्टांत्यजंतमनुअपानंति चेष्टां
त्यजंति राजानमनुभृत्याइव १६ क्षिपत्वाचालयतानिमित्तेन क्षुत्तृडादिकंप्रभोरितिविराड्जीवाभेदेनोपासनार्थमुक्तम् आजायतेस्म ततःजक्षतः भक्षयितुमिच्छतइत्य
र्थः प्राक्प्रथमंनिरभिद्यतविभक्तमभूत् १७ तालुअधिष्ठानम् जिह्वाइंद्रियम् नानारसोविषयः वरुणश्चदेवताज्ञातव्या एवंसर्वत्रअधिष्ठानमिंद्रियंदेवताविषयइत्ये
तच्चतुष्टयमनुक्तमप्यूह्यम् १८ विवक्षोःवक्तुमिच्छोःमुखतएववह्निर्देवता वाक्इंद्रियम् व्याहृतंभाषणम् तयोरितिइंद्रियदेवताऽधीनत्वंकर्मणोदर्शयति १९ नभ
स्वतिप्राणवायौदोधूयति दोधूयमाने अत्यंतंप्रचलतिसति तत्रनासिकायांवायुर्देवता गंधंवहतीतितथा अनेनगंधोविषयोदर्शितः घ्राणःइंद्रियम् जिघृक्षतः
गंधंगृहीतुमिच्छतः २० निरालोकंप्रकाशशून्यमासीदितिशेषः निर्मोक्षिकमितिवदेकवद्भावः तदाआत्मानंदेहंचकारादन्यच्चवस्तुदिदृक्षतः अक्षिणीस्था
नम् ज्योतिः आदित्योदेवता चक्षुरिंद्रियम् ततोगुणस्यरूपस्यग्रहः ग्रहणम् अनेनरूपंविषयोदर्शितः २१ ७ ७ ७ ७

ऋषिभिर्वेदैः बोध्यमानस्य तत्तु आत्मनः प्रबोधनं गृहीतुमिच्छतः ततो गुणग्रहः शब्दस्य ग्रहणम् २२ मृदुत्वंच काठिन्यंच लघुत्वंच गुरुत्वंच आ उष्णत्वमीषदु-
ष्णत्वंच शीततांचेत्यर्थः यद्यप्यनुष्णत्वमपीन्द्रियविषय एव तथापि तस्य जिघृक्षाभावादौष्णत्वमित्युक्तम् गुर्वुष्णेति पाठेयणादेशश्छांदसः वस्तुन एतान् धर्मान्
जिघृक्षतः त्वक् निर्भिन्ना त्वगिंद्रियाधिष्ठानं चर्म जातमित्यर्थः तस्यां रोमाणि इंद्रियम् महीरुहाश्च देवता जाताः वस्तुनि हस्तेनातालिते लघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात्त-
योरपित्वगिंद्रियविषयत्वमिति पौराणिकाः तत्र त्वचि अंतर्बहिश्च वातो वृतः आवृत्य स्थितः कर्तरिनिष्ठा कथंभूतः त्वचा लब्धो गुणः स्पर्शो येन अयमर्थः त्वगिं-
द्रियमेव बहिः कंडूतिसहितं स्पर्शं गृण्हत् लोमशब्देनोच्यते तत्र महीरुहाणां देवत्वमंतर्बहिश्च स्पर्शं गृण्हत् तदेव त्वक् शब्देनोच्यते तत्र वातो देवता तथाच तृती-
ये वक्ष्यति त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेन लोमभिः कंडूं यैरसौ प्रतिपद्यते निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् प्राणेनांशेन सं-
स्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यत इति तत्र चर्माणीति चर्मोपलक्षितात्वगित्यर्थः प्राणेनांशेनेति प्राणवायुव्याप्तेन त्वगिंद्रियेणेत्यर्थः बह्वृचश्रुतौ त्वेक एवांशो निर्दिष्टः त्वङ्-
निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतय इति २३ रुरुहतुः निर्भिन्नो बलमिंद्रियम् इंद्रो देवता तदुभयाश्रयमादानं कर्म २४ अभिकामिकामभीष्टावि

बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः कर्णौ च निरभिद्येतां दिशः श्रोत्रं गुणग्रहः २२ वस्तुनो मृदुकाठिन्यलघुगुर्वोष्णशीततताम् जिघृ-
क्षतस्त्वक् निर्भिन्ना तस्यां लोममहीरुहाः तत्र चांतर्बहिर्वातस्त्वचा लब्धगुणो वृतः २३ हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्मचिकीर्षया तयोस्तु बलमिंद्र-
श्च आदानमुभयाश्रयम् २४ गतिं जिगीषतः पादौ रुरुहाते ऽभिकामिकाम् पद्भ्यां यज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः २५ निरभिद्यत शिश्नो
वै प्रजानंदामृतार्थिनः उपस्थ आसीत्कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम् २६ उत्सिसृक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदम् ततः पायुस्ततो मित्र उ-
त्सर्ग उभयाश्रयः २७ आसिसृप्सोः पुरः पुर्या नाभिद्वारमपानतः तत्रापानस्ततो मृत्युः पृथक्त्वमुभयाश्रयम् २८ आदित्सोरन्नपानानामा-
सन् कुक्ष्यन्त्रनाडयः नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये २९ निदिध्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिद्यत ततो मनस्ततश्चंद्रः संकल्पः का-
म एव च ३०

ह्रितामित्यर्थः पद्भ्यां सह यज्ञो विष्णुरेव स्वयं तदधिष्ठातृरूपेणास्थितः कर्मभिरिति गत्याख्या कर्मशक्तिरिंद्रियमुक्तम् हव्यं क्रियत इति गतिप्राप्यं यज्ञा-
र्थं द्रव्यं विषय इत्युक्तम् नृभिरिति व्यष्टिजीवेष्वपीद्दयमेव रीतिरिति दर्शयन्नराधिकारित्वं यज्ञादीनां दर्शयति २५ प्रजा अपत्यं आनंदो रतिः अमृतं स्वर्गादि तदर्थिनः शिश्नः
अधिष्ठानं उपस्थ इंद्रियम् प्रजापतिश्चासीत् इति ज्ञेयम् तदुभयाश्रयम् कामानां संबंधि प्रियं सुखम् २६ धातुमलं भुक्तान्नादीनामसारांशं त्यक्तुमिच्छोः गुदपायुमित्रो-
त्सर्गाः अधिष्ठानेंद्रियदेवताविषयाः २७ पुर्याः देहात्पुरः देहांतराणि आसिसृप्सोः सर्वतो गंतुमिच्छोः निरभिद्यतेत्यनुषंगः अपानतः अपगच्छतः पृथक्त्वं मरणम् नाभ्या-
दीन्यधिष्ठानादीनि नाभ्यां हि प्राणापानयोर्बंधविश्लेषे मृत्युरिति प्रसिद्धम् २८ अन्नपानानामादित्सोः संग्रहेच्छोः कुक्षिश्च अंत्राणि च नाड्यश्चासन् तत्र कुक्षिरधिष्ठा-
नम् अंत्राण्यन्नसंग्रहे करणमिंद्रियस्थानीयम् नाड्यस्तु पानसंग्रहे तयोर्नाड्यंत्रवर्गयोः क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते तुष्टिरुदरभरणम् पुष्टिस्तु रसपरिणामतः स्थौल्यम्
तदाश्रये तदुभयनिमित्ते तत्रान्नसंग्रहेच्छोः कुक्ष्यंत्रसमुद्रतुष्टय इति चतुष्टयम् पानसंग्रहेच्छोः कुक्षिनाडीनदीपुष्टय इति विवेकः २९ निदिध्यासोः नितरां चिंतयितुमि-
च्छोः कामोऽभिलाषः हृदयमनश्चंद्रसंकल्पाः अधिष्ठानादयः ३०

तदेवमाधिदैवादिभेदं विभज्योक्त्वा तदंशभूतानांधात्वादीनांस्वरूपमाह त्वगितिद्वाभ्याम् त्वक्स्थूलम् चर्मतदुपरिस्थितंसूक्ष्मम् त्वगादयोऽस्थ्यंताःद्वंद्वैकवद्भा
वेननिर्दिष्टाःसप्तयेधातवः तेभूम्यप्तेजोमयाः तेषांचपांचभौतिकत्वेऽपिवाय्वाकाशयोः आहारादिरूपेणसंवर्द्धकत्वाभावादेवमुक्तम् ३१ गुणात्मकानिगुणेषुश
ब्दादिष्वात्मायेषाम् विषयाभिमुखस्वभावानीत्यर्थः गुणाःशब्दादयः भूतादिरहंकारः ततःप्रकर्षेणभवतीतितथा अहंकारकल्पितशोभनस्वभावाः नतुव-
स्तुतस्तथेत्यर्थः अत्रहेतुः यतोमनएवसर्वविकाराणामात्मास्वरूपम् बुद्धिस्तुतथाभूतार्थविज्ञानरूपिणी नतुपरमार्थग्राहिणीति वैराग्यार्थमुक्तम् अनेनैव-
बुद्धिमनसोःस्वरूपंचोक्तम् ३२ उपसंहरति एतदिति प्रकृत्यासहाष्टभिः ३३ स्थूलमुक्त्वासूक्ष्मंसमष्टिलिंगशरीरमाह अतःपरमस्यकारणभूतम् सूक्ष्ममतीं-
द्रियम् यतःअव्यक्तम् तत्कुतः यतोनिर्विशेषणम् अनादिमध्यनिधनमुत्पत्तिस्थितिलयशून्यम् नित्यंसदैकरूपम् अपक्षयादिशून्यमित्यर्थः अतएववाङ्मनः
श्चेतिद्वंद्वैक्यम् तस्मात्परम् ३४ उपासनार्थंभगवत्यारोपितंरूपद्वयमपवदति अमुनीइति नगृण्हंति वस्तुनोनांगीकुर्वंति यतोमायासृष्टे ३५ यद्रूपगुणक

त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जाऽस्थिधातवः भूम्यप्तेजोमयाःसप्तप्राणोव्योमांबुवायुभिः ३१ गुणात्मकानींद्रियाणिभूतादिप्रभवागुणाः
मनःसर्वविकारात्माबुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ३२ एतद्भगवतोरूपंस्थूलंतेव्याहृतंमया मह्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ३३ अतःपरं
सूक्ष्मतममव्यक्तंनिर्विशेषणम् अनादिमध्यनिधनंनित्यंवाङ्मनसःपरम् ३४ अमुनीभगवद्रूपेमयातेअनुवर्णिते उभेअपिनगृण्हं-
तिमायासृष्टेविपश्चितः ३५ सवाच्यवाचकतयाभगवान्ब्रह्मरूपधृक् नामरूपक्रियाधत्तेसकर्माकर्मकःपरः ३६ प्रजापतीन्मनून्देवान्
ऋषीन्पितृगणान्पृथक् सिद्धचारणगंधर्वान्विद्याध्रासुरगुह्यकान् ३७ किन्नराप्सरसोनागान्सर्पान्किंपुरुषोरगान् मातॄरक्षःपिशाचां-
श्चप्रेतभूतविनायकान् ३८ कूष्मांडोन्मादवेतालान्यातुधानान्ग्रहानपि खगान्मृगान्पशून्वृक्षान्गिरीन्नृपसरीसृपान् ३९ द्विविधाश्चतु
र्विधायेऽन्येजलस्थलनभौकसः कुशलाकुशलामिश्राःकर्मणांगतयस्त्विमाः ४० सत्वंरजस्तमइतितिस्रःसुरनृनारकाः तत्राप्येकैकशोरा
जन्भिद्यंतेगतयस्त्रिधा यदैकैकतरोऽन्याभ्यांस्वभावउपहन्यते ४१

र्मकइतियदुक्तंभगवताब्रह्माणंप्रति तत्प्रपंचयितुंब्रह्मादिरूपाणितत्कर्मा-
णिचाह सइत्यादिनाइत्थंभावेनेत्यतःप्राक्तनेनग्रंथेन सभगवान्ब्रह्मरूपधृक्सन्वाच्यवाचकतयावाचकतयानामानिवाच्यतयारूपाणिक्रियाश्चधत्ते सृजतीत्य
र्थः माययासकर्मासव्यापारःसन् वस्तुतस्त्वकर्मकः ३६ एतत्प्रपंचयतिप्रजापतीनितिसार्धैश्चतुर्भिः द्वितीयांतानांधत्तइत्यनेनान्वयः तत्रप्रजापत्यादीनिनामानि
तत्तद्वाच्यानिरूपाणितत्तत्कर्माणिचज्ञेयानि पृथक्तत्तदवांतरभेदेन ३७ ३८ गिरीनित्यस्यानंतरंनृपेतिसंबोधनम् ३९ द्विविधाःस्थावरजंगमरूपेण
चतुर्विधाःजरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण जलस्थलनभांसिओकांसियेषांतानपिधत्तइतिपूर्वेणान्वयः यत्त्वराज्ञापृष्टंयावत्यःकर्मगतयोयादृशीर्द्विजसत्तमेतितस्यापि
प्रसंगादनेनैवोत्तरमाह कुशलाउत्तमाः अकुशलानीचाः मिश्राइतिपदांतरम् मिश्राःमध्यमाः कर्मणांपुण्यपापमिश्राणांगतयः फलानि ४० सत्वादिभेदेनकर्मगतिवैचि
त्र्यंप्रपंचयति सत्वमितिसार्द्धेनसत्वादयस्तिस्रोगतयः सुरादिशब्दाःऋष्यादीनामुपलक्षणार्थाः अन्याभ्यांगुणाभ्यांस्वभावोगुणः उपहन्यतेअनुविध्यते ४१ ७

ब्रह्मरूपेणस्रष्टृत्वमुक्त्वाविष्णुरूपेणपालकत्वमाह सएवभगवान्तिर्यगाद्यवतारैरिदंविश्वंस्थापयन् पालयन्धर्मरूपेणपुष्णातिभोगैःसंवर्धयति ४२ रुद्ररूपेण-
संहर्तृत्वमाह ततइति आत्मनःसकाशाद्यदिदंसृष्टंतत्संनियच्छतिसंहरति ४३ कर्तृत्वाद्यपवादेनदृशमस्यशुद्धिमाह इत्थंभावेनस्रष्टृत्वादिरूपेण तस्माद्वाएतस्मादा
त्मनआकाशःसंभूतः सोऽकामयतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुत्याकथितः सूरयस्तु परंकेवलमेवंरूपेणैवद्रष्टुंनार्हंतीति ४४ तत्किम् यतःअस्यविश्वस्यजन्मादौकर्मणि
परस्येश्वरस्य इत्थंभावःकर्तृत्वंनास्तिश्रुत्याऽपितात्पर्येणनप्रतिपाद्यते किंतु अनुविधीयते अनुवर्ण्यते किमर्थं कर्तृत्वप्रतिषेधार्थम् हियतोमाययारोपितंप्रका-
शितम् तथाचश्रुतिः निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजनम् इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेइत्याद्याः ४५उक्तमर्थमुपसंहरति अयंत्विति ब्रह्मणःसंबंधीकल्पोम-
हाकल्पः विकल्पोऽवांतरःतत्सहितःउदाहरणत्वेनसंक्षेपतउक्तःकथंभूतः यत्रमहाकल्पेप्राकृताः महदादिसर्गाःअवांतरकल्पेचवैकृताः स्थावरादिसर्गाइत्ययं-
विधिःप्रकारःअन्यैर्महाकल्पादिभिःसाधारणः ४६ वक्ष्यमाणंविस्तरंप्रतिजानीते परिमाणंस्थूलंसूक्ष्मंचकल्पस्यलक्षणमियान् एवंरूपइति तद्विग्रहमवांतर

सएषेदंजगद्धाताभगवान्धर्मरूपधृक् पुष्णातिस्थापयन्विश्वंतिर्यङ्नरसुरात्मभिः ४२ ततःकालाग्निरुद्रात्मायत्सृष्टमिदमात्मनः
सन्नियच्छतिकालेनघनानीकमिवानिलः ४३ इत्थंभावेनकथितोभगवान्भगवत्तमः नेत्थंभावेनहिपरंद्रष्टुमर्हंतिसूरयः ४४ नास्यकर्म
णिजन्मादौपरस्यानुविधीयते कर्तृत्वप्रतिषेधार्थंमाययारोपितंहितत् ४५ अयंतुब्रह्मणःकल्पःसविकल्पउदाहृतः विधिःसाधारणोय
त्रसर्गाःप्राकृतवैकृताः ४६ परिमाणंचकालस्यकल्पलक्षणविग्रहम् यथापुरस्ताद्व्याख्यास्येपाद्मंकल्पमथोशृणु ४७ शौनकउवाच
यदाहनोभवान्सूतक्षत्ताभागवतोत्तमः चचारतीर्थानिभुवस्त्यक्त्वाबंधून्सुदुस्त्यजान् ४८ कुत्रकौषारवेस्तस्यसंवादोऽध्यात्मसंश्रितः य
द्वासभगवांस्तस्मैपृष्टस्तत्त्वमुवाचह ४९ ब्रूहिनस्तदिदंसौम्यविदुरस्यविचेष्टितम् बंधुत्यागनिमित्तंचतथैवागतवान्पुनः ५० सूत
उवाच राज्ञापरीक्षितापृष्टोयदवोचन्महामुनिः तद्वोऽभिधास्येशृणुतराज्ञःप्रश्नानुसारतः ५१ इतिश्रीभागवतेमहा॰द्विती॰पुरुषसं
स्थानुवर्णनंनामदशमोऽध्यायः १० छ छ

कल्पम् मन्वंतरादिरूपविभागंच यथावद्विस्तरेण पुरस्तात्तृतीयस्कंधेव्याख्यास्यामि तत्रपाद्मंकल्पम
थोइति कार्त्स्न्येनव्याख्यायमानंशृणु ४७ यदर्थंसृष्ट्यादिनिरूपणंतदेवसाक्षात् श्रोतुकामःकथांतरंपृच्छति यदाहेति भुवःसंबंधीनितीर्थानि यद्वा भुवःक्षेत्रा
णिचेति ४८ कौषारवेर्मैत्रेयस्य तस्यक्षत्तुश्च अध्यात्मज्ञानसंश्रितःसंवादः ४९ पुनरागतवान् तत्रचनिमित्तंब्रूहि ५० राज्ञापृष्टइति अयमर्थः यत्तुयूयंपृच्छ
थ इदमेवराजापिशुकंपृष्टवान् शुकोऽपिविदुरमैत्रेयसंवादंपुरस्कृत्ययेपूर्वराज्ञाकृताःप्रश्नाःतदनुसारेणसर्वपुराणार्थमवोचत् तदेवाहंवोऽभिधास्यामितथैव
शृणुतेति ५१ श्रीमद्भागवतंयेनस्वब्रह्मसुखतोमितम् ब्रह्मनारदयोःप्रोक्तंतंवंदेगुरुमीश्वरम् १ यत्सूत्रयंत्रितंविश्वंनरीनर्तिजगत्त्रयम् संतस्तमेवपृच्छ
तुयदत्रस्खलितंमम २ द्वितीयस्कंधसंबंधिपदभावार्थदीपिका उद्दीप्यतामियंसद्भिर्यथास्यात्तत्त्वदीपकम् ३ ईक्षितामिच्छयासंतःक्षमंतांममसाहसम्
मयाहिस्वीयबोधायकृतमेतन्नसर्वतः ४ इतिश्रीभागवतटीकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांभावार्थदीपिकायांद्वितीयस्कंधेदशमोऽध्यायः १० छ छ

॥ इतिश्रीमद्भागवतेद्वितीयस्कंधःसमाप्तः ॥

[OrderDescription]
,CREATED=24.02.20 15:59
,TRANSFERRED=2020/02/24 at 16:08:24
,PAGES=47
,TYPE=STD
,NAME=S0002874
,Book Name=M-2852-SHRIMAD BHGWAT DUTIYE SKAND
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF

FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,